

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

BAĞIMLILIKLA MÜCADELEDE
DİN ÖĞRETİM PROGRAMLARI VE DERS KİTAPLARININ
ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA DOĞANGÜN

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Seyyid Sancak

BOLU, ARALIK - 2023

KABUL VE ONAY SAYFASI

Fatma DOĞANGÜN tarafından hazırlanan “**BAĞIMLILIKLA MÜCADELEDE DİN ÖĞRETİM PROGRAMLARI VE DERS KİTAPLARININ ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans olarak oy çokluğuyla kabul edilmiştir. 29/12/2023

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Doç. Dr. Seyyid SANCAK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Murat KOBYA
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Kamil COŞTU
Bartın Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı intihal programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

FATMA DOĞANGÜN

ÖZET

BAĞIMLILIKLA MÜCADELEDE DİN ÖĞRETİM PROGRAMLARI VE DERS KİTAPLARININ ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA DOĞANGÜN

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

(TEZ DANIŞMANI: DOÇ DR. SEYYİD SANCAK)

BOLU, ARALIK – 2023

XI + 80

Bu tez çalışmasında bağımlılıkla mücadele noktasında Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'nın rolü incelenmiştir. Bu doğrultuda ilgili program ve kitaplarda bağımlılık konusu ile alakalı ögelere ne kadar yer verildiği, amaçlanan hedefleri gerçekleştirmedeki katkısı, verilen mesajların niteliği, etkinlik ve alıştırma gibi faaliyetlerin bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma hususunda yeterliliğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi modeli tercih edilmiştir. Yürütülen çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ilgili alanyazın taranarak bağımlılık kavramı ile ilgili genel bir çerçeve oluşturulmuştur. Bağımlılık konusunun birey ve toplum için tehlikeli bir unsur olduğu, bu bağlamda bağımlılıkla mücadele hususunda farkındalık oluşturma'nın önemi vurgulanmıştır. İkinci bölümde, ilk ve ortaöğretim müfredatında yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler Dersleri'nin Öğretim Programları bağımlılık konusu ile ilişkili olarak incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise söz konusu derslerin kitapları, bağımlılık konusunu işleyiş bakımından taranmıştır. Araştırma neticesinde Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'nda bağımlılık konusunun doğrudan ve dolaylı bir anlatım tarzı ile işlendiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda sonuç ve öneriler kısmında çalışma ilgili önerilere yer verilerek araştırma tamamlanmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER: Din Eğitimi, Bağımlılık, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Peygamberimizin Hayatı, Temel Dini Bilgiler, Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları

ABSTRACT

AN ASSESSMENT OF THE ROLE OF RELIGIOUS TEACHING PROGRAMS AND TEXTBOOKS IN COMBATING ADDICTIONS

CHOOSE YOUR PROGRAM

FATMA DOĞANGÜN

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES

(SUPERVISOR: DOÇ.DR. SEYYİD SANCAK)

BOLU, DECEMBER 2023

XI + 80

In this thesis study, the role of Religious Education Programs and Textbooks in the fight against addiction has been examined. In this regard, it is aimed to reveal how much items related to addiction are included in the relevant programs and books, their contribution to achieving the intended goals, the nature of the messages given, and the adequacy of activities such as activities and exercises in raising awareness about addiction. Document analysis model, one of the qualitative research methods, was preferred in the study. The study carried out consists of three parts. In the first chapter, a general framework for the concept of addiction was created by scanning the relevant literature. It has been emphasized that addiction is a dangerous element for the individual and society, and in this context, the importance of raising awareness about the fight against addiction is emphasized. In the second part, the teaching programs of Religious Culture and Ethics, Life of Our Prophet and Basic Religious Knowledge Courses in the Primary and Secondary Education Curriculum were examined in relation to the issue of addiction. In the third section, the books of the courses in question were scanned in terms of their treatment of the subject of addiction. As a result of the research, it has been determined that the subject of addiction is discussed with a direct and indirect style of expression in Religious Education Curriculums and Textbooks. In this context, the research was completed by including suggestions regarding the study in the results and suggestions section.

KEYWORDS: Religious Education, Dependence, Religious Culture and Moral Knowledge, Basic Religious Knowledge, Life Of Our Prophet, Religious Education Programs and Textbooks

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLO LİSTESİ	ix
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	x
TEŞEKKÜR	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	6
1.1 Bağımlılık Nedir?.....	6
1.2 Bağımlılık Çeşitleri	8
1.2.1 Maddesel Bağımlılık	8
1.2.1.1 Alkol Bağımlılığı	9
1.2.1.2 Madde Bağımlılığı	11
1.2.1.3 Sigara Bağımlılığı	13
1.2.2 Davranışsal Bağımlılık.....	15
1.2.2.1 Kumar Bağımlılığı	16
1.2.2.2 Teknoloji Bağımlılığı	17
1.3 Bağımlılık Ölçütleri	21
1.4 Bağımlılık Psiko-Sosyolojisi.....	22
1.5 Bağımlılık ve Din.....	27
İKİNCİ BÖLÜM	39
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	39
2.1. Araştırmanın Yöntemi.....	39
2.2. Çalışma Grubu	39
2.3. Verilerin Toplanması	40

2.4. Verilerin Analizi.....	40
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	41
3. BULGULAR VE YORUMLAR	41
3.1. Din Öğretim Programları'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular.....	41
3.1.1. Zorunlu Dersler	41
3.1.1.2. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular	41
3.1.2. Seçmeli Dersler	46
3.1.2.1. Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular	46
3.1.3. Bağımlılık Konusunun Dolaylı Yoldan İşlendiği Öğretim Programları İle İlgili Bulgular.....	49
3.2. Ders Kitaplarında Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular.....	50
3.2.1. Zorunlu Dersler	50
3.2.1.1. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular.....	50
3.2.1.1.1. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı.....	51
3.2.1.1.2. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabı.....	53
3.2.2. Seçmeli Dersler	56
3.2.2.1. Temel Dini Bilgiler Ders Kitabı'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular.....	56
3.2.2.1.1. Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim İslam 1 Ders Kitabı	56
3.2.3. Bağımlılık Konusunun Dolaylı Yoldan İşlendiği Ders Kitapları İle İlgili Bulgular	58
SONUÇ.....	66
KAYNAKLAR	71
EKLER.....	80

TABLO LİSTESİ

Sayfa

Tablo 3. 1. Din Öğretim Programları'nda bağımlılık konusunun doğrudan işlendiği bölümler	42
Tablo 3. 2. Bağımlılık konusu ile ilgili olarak yer verilen kazanımların öğrenme alanı	45
Tablo 3. 3. Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda bağımlılık konusunun doğrudan işlendiği bölümler.....	47

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

AMATEM: Alkol ve Madde Tedavi Merkezi

APA: Amerikan Psikiyatri Birliği

ASPB: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı

Bkz: Bakınız

BTK: Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu

ÇEMATEM: Çocuk ve Ergen Madde Bağımlılığı Tedavi ve Eğitim Merkezi

DKAB: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi

DSM-5: Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı

HSGM: Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü

ICD-11: Uluslararası Hastalık Sınıflandırması El Kitabı

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

OECD: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

PKO: Patolojik Kumar Oynama

s: Sayfa

TBM: Türkiye Bağımlılıkla Mücadele Eğitim Programı

TDB: Temel Dini Bilgiler

TİAK: Televizyon İzleme Araştırmaları A.Ş.

TUBİM: Türkiye uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

UMYK: Uyuşturucu ile Mücadele Yüksek Kurulu

UNODC: BM Uyuşturucu ve Suç Ofisi

vb: Ve Benzeri

vd: Ve Diğerleri

vs: Vesaire

WHO- DSÖ: Dünya Sağlık Örgütü

YEDAM: Yeşilay Danışmanlık Merkezi

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım, özellikle tez konumun belirlenmesinde bana öncülük edip üzerimde emeği olan ve akademik tecrübelerini benimle paylaşıp bu zorlu süreçte desteğini esirgemeyen sayın danışman hocam Doç. Dr. Seyyid SANCAK'a şükranlarımı arz ederim.

Çalışmamın okuma aşamasında her türlü desteği sağlayan ve yakından takip eden sayın hocam Doç. Dr. Murat KOBYA'ya,

Çalışmama öneri ve düzeltmeleriyle katkı sağlayan, bir adım daha ileri gidebilmem için motive eden sayın hocam Doç. Dr. Kamil COŞTU'ya teşekkür ederim.

Bugünlere erişebilmem de hayır dualarını üzerimden hiç eksik etmeyen ve her anımda destek veren biricik aileme,

Bu süreçte manevi desteklerini esirgemeyen dostlarıma,

Son olarak, en büyük destekçim, maddi manevi her koşulda yanımda olan, tezimi bitirmemde yardımcı olan öncü kuvvet değerli eşim Emrah DOĞANGÜN'e sonsuz minnetimi ve teşekkürlerimi sunarım.

Bolu-2023

Fatma DOĞANGÜN

Gazze'li kardeşlerime ithafen..

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Günümüzün en önemli sorunlarından biri olan bağımlılık, bireyleri ve toplumu fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan etkileyen bir halk sağlığı sorunu olarak kabul görmektedir (Tarhan- Nurmedov, 2021). Bağımlılık; belirli maddelere karşı duyulan yoğun istekle birlikte yoksunluğunda çeşitli sıkıntılara sebep olan “aşırı tutkunluk hali” olarak ifade edilmektedir (Büyük Larousse, 1992). Bireyler yaşamlarında alkol, uyuşturucu yahut sigara gibi maddelere, kumar ve teknoloji gibi eylemlere bağımlı hale gelebilirler (Gürsu, 2018). Bununla birlikte bağımlılık riski oluşturan fiiller, deneme ile başlayıp sonrasında yaşam boyu süren davranışlar haline gelmektedir (Uzbay, 2015). Bu durumda birey madde tüketimini yahut eylemi azalttığı anda/kestiğinde uykusuzluk, huzursuzluk, saldırgan davranışlar, öfke nöbetleri yahut sinirlilik hali gibi kişinin hayatını olumsuz etkileyen belirtiler göstermektedir (Kaymal, 2020).

Çağımızda büyük bir tehdit unsuru olan bağımlılık; toplumsal bir sorun olması sebebiyle dünyanın da gündemini meşgul etmektedir. Bu doğrultuda bağımlılıkla ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Tütün kullanımı ile ilgili yapılan bir çalışmada dünya genelinde tütün tüketimi, 10 ülke arasında yoğunlaşmaktadır. Türkiye ise bu ülkeler arasında yerini alarak 10. sırada bulunmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2016 yılı verilerine göre Türkiye’de tütün ürünleri kullanma sebepleri arasında merak, özentisi ve arkadaş etkenleri yer almaktadır. Bu rapora göre kişisel sorunlar nedeniyle gerçekleşen tütün kullanım oranı ise diğerlerine kıyasla oldukça düşüktür. Bunlara ilave olarak aynı raporun 2016 yılı verilerinde tütün kullanım oranı %26.5 olarak belirtilirken, 2022 yılı verilerinde artış gözlemlenmiş ve %28.3 olarak kayıtlara geçmiştir (TÜİK, 2016; 2022). Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)’nin “2017 OECD Ülkelerinde Alkol Tüketim Miktarları” üzerine yaptığı bir araştırmada Litvanya birinci sırada başı çekerken Türkiye sondan ikinci ülke olarak kayıtlara girmiştir. Türkiye’de 2017 yılı öncesinde alkol tüketiminde bir artış gözlemlenirken, 2017 yılı verilerine göre

alkol tüketiminde düşüş yaşanmıştır. Bu durumun, kamuoyunda “alkol yasakları” şeklinde ifade edilen mevzuat değişikliğinden kaynaklandığı söylenmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu doğrultuda caydırıcı yasakların konulması bağımlılıktan kurtulma noktasında önemli bir merhale olarak karşımıza çıkmaktadır. “BM Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC) 2023 Dünya Uyuşturucu Raporu”na göre dünya genelinde yaklaşık 296 milyon kişi 15- 65 yaş aralığında en az bir kere uyuşturucu madde kullanmıştır (UNODC, 09 Kasım 2023) Aynı raporun 2018 yılı verilerine göre uyuşturucu kullanımı en erken 12-14 yaşlarında başlarken, 18-25 yaş aralığında doruk noktaya ulaştığı ifade edilmektedir (T.C Kalkınma Bakanlığı, 2018). Dolayısıyla bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma noktasında gençlere yönelik faaliyetlerin önem arz ettiği söylenebilir. “Türkiye’de Genel Nüfusta Tütün, Alkol ve Madde Kullanımına Yönelik Tutum ve Davranış Araştırması” 2018 verilerine göre ilk kez madde kullanım yaş ortalaması 19 olarak belirtilirken, en yoğun madde kullanım yaşı ise 15-34 yaş aralığı olarak ifade edilmiştir (TUBİM, 2018). Teknoloji bağımlılığı ile ilgili yapılan çalışmalarda; teknoloji içerikli ürünlerle fazla zaman geçiren bireylerin yalnızlaştığı, yüz yüze iletişim kurmakta problem yaşadıkları ve kendilerini ifade etmekte güçlük çektikleri bilgisine ulaşılmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu doğrultuda gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda bağımlılığın dünya genelinde bir sorun teşkil etmesi, bu durumun tedavisini gerekli kılmaktadır. Bu hususta çalışmalar yapılması ve bireylere bağımlılıkla ilgili bilinç kazandırılması gerektiğinin önemi vurgulanmaktadır.

Bağımlılık sonucunda meydana gelen zararlar, sadece kullanıcıya yönelik sağlık sorunları ile sınırlı değildir. Bireye sunduğu olumsuz etkilere ilave olarak ailesine, çevresine ve topluma da zarar vermektedir (Ögel, 2018). Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 58. maddesi¹ gereği “gençliğin korunması” bağımlılıkla mücadelede bir gaye haline getirilmektedir. Bu amacın gerçekleşmesi için öğretim programlarında bireye kazandırılması beklenen “özdenetim ve sorumluluk” değerleri, ilişkili bulundukları alt değerlerle birlikte, bağımlılık

¹ “Devlet, gençleri alkol düşkünlüğünden, uyuşturucu maddelerden, suçluluk, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan ve cehaletten korumak için gerekli tedbirleri alır.”

farkındalığı için önem arz etmektedir (MEB, 2018). Dolayısıyla eğitim programlarında kazandırılmak istenen hedefleri destekleyici nitelikte bulunan ders kitapları da bu bağlamda büyük bir önem taşımaktadır. Bu görüşten yola çıkarak bağımlılıkla ilgili bir farkındalık oluşturmada Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'nın rolü bu çalışmaya konu olmuştur. Yürütülen çalışmanın bağımlılıkla mücadele kapsamında Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'na katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu araştırma ile Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'nda bağımlılık konusunun daha açık, sistematik ve doğrudan yer almasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın temel amacı; Milli Eğitim Bakanlığı onayı ile 2018 yılından itibaren yürürlükte olan Din Öğretim Programları ve ilgili programların ilk ve ortaöğretim kademelerinde okutulan ders kitaplarında bağımlılık konusu ile alakalı öğelere ne kadar yer verildiği, amaçlanan hedefleri gerçekleştirmedeki katkısı, verilen mesajların niteliği, etkinlik ve alıştırma gibi faaliyetlerin bağımlılıkla ilgili bir farkındalık kazandırmada ne ölçüde katkıda bulunduğunu ortaya koymaktır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma Milli Eğitim Bakanlığı onayı ile ilk ve ortaöğretim kademelerinde kullanılan Din Öğretim Programları ve Ders Kitaplarının içerikleri ile sınırlıdır.

Araştırmaya konu olan Din Öğretim Programları 2018 yılından itibaren yürürlükte olan ilk ve ortaöğretim programı ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada Din Öğretim Programları'nda zorunlu ders kategorisinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'ndan veri toplanmıştır. Seçmeli ders kategorisinde ise; Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler Derslerinin Öğretim Programları araştırmaya konu olmuştur. Din Öğretim Programları'nda yer alan diğer dersler çalışmanın konusuna uygun olmayacağı için araştırmaya dahil edilmemiştir.

Çalışmaya konu olan Din Öğretim Programları Ders Kitapları ise, 2022-2023 eğitim- öğretim yılı içerisinde ilk ve ortaöğretim kademelerinde okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler

Ders Kitapları ile ilgilidir. Bahsi geçen kitaplarla çalışma sınırlandırılmış, veriler bu kaynaklardan toplanmıştır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler Ders Kitapları'nda çoğunlukla Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları tercih edilmiştir.

“Bağımlılık” kavramının kavramsal çerçevesi oluşturulurken bağımlılık tanımı, bağımlılık çeşitleri, bağımlılık ölçütleri, bağımlılık psikolojisi ve bağımlılığın dinle ilgisi ele alınarak genel bir bilgi verilmiş, bu başlıklar ile çalışma sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızın temelini nitel araştırma yöntemi oluşturmaktadır. Nitel araştırma, çoğunlukla sosyal bilimlerde tercih edilen bir yöntemdir. Bu bağlamda nitel araştırma, problem çerçevesinde öznel görüşleri de içinde barındıran, “algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik, nitel bir sürecin izlendiği” (Yıldırım – Şimşek, 2011, 39) bir yöntemdir. Nitel araştırma yönteminin örnek olay araştırma deseni çalışmamızın deseni olarak belirlenmiştir. Örnek olay araştırma deseni, olgularla beraber olayların tanımlanması ve açıklanması amacıyla bir veya birden fazla olayın sistematik bir şekilde incelenmesidir. Bu bağlamda Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları detayları ile sistematik bir şekilde incelenmiştir.

Bununla beraber çalışmamızda veri toplama aracı olarak, nitel araştırmanın veri toplama araçlarından olan döküman inceleme tercih edilmiş, elde edilen verilerin analiz edilme sürecinde ise, içerik analizine başvurularak bulgular değerlendirilmiştir.

İlgili Literatür

Günümüzde toplum açısından büyük bir tehdit unsuru olan bağımlılık, hayatın birçok alanında araştırma konusu olmuştur. Ancak literatür incelendiğinde bağımlılık kavramıyla ilişkili olarak din olgusu sınırlı sayıda ele alınmıştır. Bu çalışmalar;

- 2023 yılında Melike Eroğlu tarafından hazırlanan “*Ders Kitaplarında Bağımlılık: Ortaokul Ders Kitapları Üzerine Bir İçerik Analizi*” adlı çalışma bir yüksek lisans tezidir. Ortaokullarda

zorunlu ders olarak okutulan 20 ders kitabının bağımlılıkla ilgili olarak içerik analizi yapılmıştır.

- 2014 yılında Ekev Akademi Dergisi’nde “*Din Eğitiminde Alışkanlık Bilinci*” başlığıyla yer alan çalışma Ömer Demir tarafından kaleme alınmıştır. Kötü alışkanlıklarla mücadele kapsamında insan davranışlarının kötü ve iyi alışkanlıklar bağlamındaki ilgisi din eğitimi açısından incelenmektedir.
- 2013 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi’nde “*Gençlik Döneminde Görülen Ahlaki Sorunlar Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisinin Yeri*” başlığıyla yer alan çalışma İbrahim Turan tarafından kaleme alınmıştır. Gençlik döneminde görülen ahlaki sorunlar karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi’nin din eğitimindeki rolü ele alınmıştır.
- 1994 yılında Zeynep Betül Aksu tarafından hazırlanan “*Gençlik Döneminde Görülen Zararlı Alışkanlıklar ve Din Eğitimi*” adlı çalışma bir yüksek lisans tezidir. Ancak esere erişim izni verilmemiştir. Zeynep Betül Aksu’nun 2004 yılında “*Medya, Çocuk ve Din Eğitimi*” başlığıyla hazırladığı doktora tezi, televizyon, çocuk ve aile arasındaki etkileşimi konu alan bir anket çalışmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bağımlılık kelimesi bu araştırmada yer alan en temel kavramdır. Bu nedenle bağımlılık kavramı ile ilgili tanım ve teorilerin ortaya konulması gerekli görülmektedir. İlgili bölümde ilk olarak bağımlılık kavramının tanımı yapılacak ve bağımlılık çeşitleri ele alınacaktır. Ardından bireye bağımlılık tanısı koyabilmek için gerekli olan bağımlılık ölçütlerine yer verilecektir. Bağımlı olmanın altında yatan sebepler silsilesi olarak bağımlılık psikolojisini de işledikten sonra bağımlılık ve din konusu ele alınacaktır. Başka bir deyişle bağımlılık kavramı ile ilgili genel bir çerçeve çizilecektir.

1.1 Bağımlılık Nedir?

Latince “*addicere*” kelimesinden türetilmiş olan bağımlılık kavramı “kendini başkasına adanmak” anlamına gelmektedir (Tarhan - Nurmedov, 2021).

“Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi”nde bağımlılık kavramı; belirli maddelere karşı duyulan yoğun istek, aynı zamanda yoksunluğunda farklı sıkıntılara sebep olan ‘aşırı tutkunluk hali’ olarak ifade edilmektedir (Büyük Larousse, 1992).

Madde kullanımı ve bağımlılık konusu ile ilgili çalışmalar yapan Kültegin Ögel'e göre bağımlılık; tekrar tekrar bırakma girişimlerine rağmen maddeyi bırakmakta güçlük çekmek, zararını görmesine rağmen kullanmaya devam etmek, zamanının çoğunu maddeyi aramakla geçirmek ve madde ile arasında kurduğu bağın neticesinde maddesiz bir anını dahi geçirmemektir (Ögel, 2001).

Bağımlılık kavramı, “Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı (DSM-5)²’nda” kullanılan madde yahut uygulanan bir eyleme karşı kişinin

² İngilizce adı Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından kaleme alınmıştır. 1952 yılında ilk defa yayınlanan kılavuz birçok revizyondan geçmiştir. 2013 yılında basılan son yayın ise DSM-V kılavuzudur. Psikiyatrik durumların teşhisinde, tedavi edilmesinde ve araştırılması hususunda ruh sağlığı uzmanları için kılavuz niteliğindedir.

<https://psikogozluk.com/Psikoloji%20S%C3%B6zl%C3%BC%C4%9F%C3%BC/ruhsal-bozukluklarin-teshis-ve-istatistik-el-kitabi-dsm/>

denetimi kaybetmesi olarak ifade edilmektedir. Bir tanı şeklinde yer almayan bağımlılık kavramı, “madde kullanım bozukluğu” başlığında yerini almaktadır. Bu ifade ağır anlamlardan uzak, tekrarlamayı ve sürekliliği içinde barındıran, takıntılı madde kullanımı olarak açıklanabilir. Zorlayıcı madde kullanımı için tercih edilen madde kullanım bozukluğu, hafif ila şiddetli nüksler arasında değişmektedir. Bazı tıp uzmanları, daha ciddi semptomlar için bağımlılık kelimesini kullanmayı tercih etmektedir. Dolayısıyla bağımlılık kavramının belirsiz bir anlam içeriyor olması ve negatif içerikli yan anlamları barındırabileceği düşüncesiyle DSM-5’te tanı sınıfından çıkarılmıştır. DSM-5’te madde ile ilişkili bozukluklar, bireylerde meydana getirdiği bilişsel ve davranışsal etkiler açısından 10 madde kümesi olarak ele alınmaktadır. İçlerinde alkol, kafein, kenevir, benzin, bali, tiner, morfin vb. maddeler yer almaktadır (American Psychiatric Association (APA) , 2013).

Bağımlılık denilince akla ilk olarak alkol ve uyuşturucu bağımlılığı gelmektedir. Ancak egzersiz, cinsel tatmin, kumar, video oyunları, alışveriş, obezite ve internet kullanımı gibi birçok davranış da bağımlılık yapmaktadır. Literatürde ‘sahte mutluluk’ olarak da adlandırılan bağımlılık, bir veya birden fazla biyolojik, psikolojik, sosyal ve kültürel etkileşim sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bağımlılık, bireysel ve toplumsal düzeyde ortaya çıkan birçok sorunun altında yatan çevresel risk faktörleri şeklinde ifade edilmektedir (Yoldaş - Demircioğlu, 2020).

Toplumda irade sorunu olarak algılanan bağımlılık, kısır bir döngü halidir. İlk olarak maddeye karşı oluşan yoğun isteklerin eyleme dökülmesiyle gerçekleşmektedir (Ceyhun vd., 2001). Buna ilave olarak bireyin yaşantısını olumsuz etkilemesine rağmen takıntı derecesinde maddenin emirlerini yerine getirme ve tekrarlayarak devam ettirme, bağımlılığın oluşmasındaki diğer etkenlerdir (Uzbay, 2015). Başka ilgi ve uğraşlara yer olmadığı gibi birey hayatını maddeye göre şekillendirmekte, sadece yaşamak için kullanmaya devam etmektedir (Ercan, 2013; Ercan, 2011). Bu bağlamda bağımlılık, maddeyi ya da davranışı bırakamama hastalığı değil, tekrar başlamanın önüne geçilemediği bir hastalık olarak ifade edilebilir (Tarhan - Nurmedov, 2021).

Bireye avantaj ve dezavantaj sağlayan bağımlılık kavramı artık son yıllarda her türlü madde kullanımını içine alarak anlam yelpazesi çeşitlenmiştir. Bu bağlamda bağımlılık; haz verici, zorlayıcı, tekrarlayıcı, zararlı ve değiştirilmesi veya durdurulması zor davranışları kapsayacak şekilde genişlemiştir (Orford, 2001). Dolayısıyla tek taraflı olarak açıklanamayacak olan bağımlılık kavramı her geçen gün kendisine yeni bir anlam kazanarak açıklanması zor bir hale bürünmüştür (Gürsu, 2018).

1.2 Bağımlılık Çeşitleri

Bağımlılık çeşitleri bireylerin kullandıkları maddelere göre değişiklik arz etmektedir. Bu sebeple ilgili alanyazın incelendiğinde bağımlılık çeşitleri, maddesel ve davranışsal bağımlılık olmak üzere iki temel düzeyde ele alınmaktadır. Ancak günümüzde iki türde ele alınan bağımlılık çeşitlerinin zamanla artış göstereceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda ilerleyen dönemlerde maddesel ve davranışsal bağımlılık ayrımının yetersiz kalacağı, doğacak türleri açıklayabilmek için yeni bir sınıflamaya ihtiyaç duyulacağı düşünülmektedir.

1.2.1 Maddesel Bağımlılık

Maddesel bağımlılık, kimyasal içerikli bir maddenin tüketilerek haz verici etkisini yaşamak, tüketilmemesi halinde yaşanan problemlerden kaçınmak için devamlı yahut ara ara madde tüketimi isteğinin oluşmasıyla meydana gelen davranış bozukluklarıdır (Uzbay - Yüksel, 2013). Maddesel bağımlılık denilince akla ilk olarak çay, çikolata, kahve gibi maddeler gelmektedir. Bunun yanı sıra uyuşturucu maddeler, sigara ve alkol de maddesel bağımlılık kapsamındadır (Bilge, 2012).

Bireyler üzerinde farklı etkilere sebep olan maddesel bağımlılık, fiziksel ve psikolojik olmak üzere iki boyutta ele alınmaktadır. Fiziksel boyut, birey üzerinde maddeye karşı hissedilen fiziksel arzuyu ifade etmektedir. Beyin hücreleri adeta tüketilen madde olmadan görevlerini yerine getiremez hale gelmektedir. Tüketilen maddenin tamamen kesilmesi yahut azaltılması durumunda bireyde yoksunluk belirtileri ortaya çıkmaktadır. Psikolojik boyut ise,

tüketilen maddenin arayışı ve sonrasında meydana gelen etkiyi tekrar tekrar yaşama arzusu şeklinde açıklanmaktadır (Tarhan - Nurmedov, 2021).

Bir bireyin maddesel bağımlı olup olmadığını anlamak için birtakım kriterlere tabi tutmak gerekmektedir. Bu belirleyiciler ise DSM-5'te “Bağımlılık Tanı Kriterleri” ifadesi ile yer almaktadır. İleride gelecek olan “Bağımlılık Ölçütleri” başlığında bu kriterler ele alındığı için tekrardan kaçınmak adına burada zikredilmeyecektir³.

Maddesel bağımlılık çeşitlerini ele alırken, bu tür içinde yer alan bütün bağımlılık türlerinden bahsetmek yerine, toplum için önem arz eden ve konumuzla olan ilgisine binaen belli başlı bağımlılık çeşitlerine yer verilecektir. Bunlar; alkol, sigara ve madde bağımlılığıdır.

1.2.1.1 Alkol Bağımlılığı

Alkol; haz verici, yatıştırıcı ve uyuşturucu özelliğe sahip olan bir bileşendir. Aynı zamanda ilaç kategorisinde de kullanılan (Öztürk - Uluşahin, 2018) alkolün farklı türleri olduğu gibi alkol içerikli içeceklerin hammaddeleri ve dereceleri de çeşitlilik arz etmektedir (Maden, 1991).

Tarihi serüveni içerisinde alkole karşı farklı tutumlar sergilenmiştir. Bazı toplumlar alkolü yasaklarken, bazı toplumlarda alkolü gelenek şeklinde sahiplenip korumuştur (Öztürk - Uluşahin, 2018).

Alkol bağımlılığı kavramı ilk olarak 1800'lerde Magnus Huss tarafından kullanılmıştır (Ergüven, 2021). Bu tabir Dünya Sağlık Örgütü'ne (WHO) göre, alkolün tekrar eden bir biçimde veya devamlı kullanımından kaynaklanan “kullanım bozukluğu” olarak açıklanmaktadır (Yeşilay, 6 Ekim 2023). Birey ve toplum üzerinde olumsuz etkiler yaratmasından dolayı bir “halk sağlığı sorunu” şeklinde ifade edilmektedir (Ata vd., 2019). Alkolün devamlı ve fazla tüketimi bireyde, alkole karşı bir tolerans gelişimi meydana getirmektedir. Alkol tüketim miktarının azaltılması yahut kesilmesi sonucunda yoksunluk semptomları ortaya çıkarak bireyin hareket ve davranış mekanizmasını etkileyerek alkole karşı bağımlılık meydana gelmektedir (Bitiş - Kolburan, 2017). Alkolün ilk tüketiminde

³ İlgili bölüm için bkz: s. 21

bir rahatlama, gevşeme durumu görülse de sonraki evrelerde bağımlı hale gelen birey toplum içerisinde problemlerle karşılaşmaktadır. Alkol tüketiminden kaynaklı olarak toplum tarafından dışlanan bireyin sosyal hayatında bir çöküş yaşanmaktadır. Bu durum beraberinde güven problemini, yetersiz ve çaresiz hissetmek gibi bireyin yalnız bir yaşam sürmesine neden olarak kişiyi toplumdan soyutlamaktadır. Toplum tarafından bir damgalanma süreci gerçekleşmektedir. Bu bağlamda damgalanan birey için hayat zor bir hale bürünmekte, adeta yaşanmaz hale gelmektedir (Cüceler - Yılmaz, 2019). Bununla beraber alkolü çok tüketen bireylerde erken bunama, şuur kaybı, hezeyanlar, halüsinasyonlar, çeşitli akıl hastalıkları, felç ve delilik gibi birtakım rahatsızlıklar görülmektedir (Öz, 1984).

Bireylerin alkol bağımlısı olmasına sebep teşkil eden maddeler aşağıda ele alınmaktadır:

- Kaygı ve sıkıntılardan uzaklaşabilmek için alkolün yahut alkol içerikli maddelerin tüketiminin fayda vereceği inancının bireylere aşılınmış olması
- Yetenek ve yaratıcılık geliştirdiğine dair yerleşen inanç
- Sıkıntı ve problemlerin bu maddelerin kullanımı ile bastırılması ve yine bu maddelerin tüketiminin bir başkaldırı niteliği taşıması
- Alkol içerikli ürünleri temin etmede yaşanan kolaylık
- Ürünlerin geçici olarak mutluluk, huzur ve keyif verici olması
- Gençler bazında sosyal iletişimi sağlayan bir araç olarak görülmesi
- Merak
- Arkadaş çevresi ve aynı ortamda bulunma
- Taklit etme ve özentisi
- Başboş bırakılan ve sevgisiz aile ortamı (Özdemir, 2004) gibi etkenlerdir.

Türkiye’de alkol ile mücadele sürecinde yapılan faaliyetler ise ilk olarak alkol ile ilgili mevzuat düzenlemeleriyle başlamıştır. Kanunlar kapsamında gerekli değişiklikler ve eklemeler yapılarak yasal düzenleme oluşturulmuştur. Bağımlı bireylere yönelik gerçekleştirilen tedavi süreçlerinde Alkol ve Madde Tedavi Merkezi (AMATEM) destek sağlarken, sivil toplum çalışmalarında ise Yeşilay faaliyet göstermektedir. Buna ilave olarak Yeşilay Danışmanlık Merkezi (YEDAM) ücretsiz bir şekilde sorun yaşayan bireylere destek sağlamaktadır.

Eğitim kapsamında Yeşilay ve Milli Eğitim Bakanlığı işbirliği ile Türkiye Bağımlılıkla Mücadele Eğitim Programı (TBM) oluşturularak, bu kapsamda bireylere farkındalık kazandırma hedeflenmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu doğrultuda Türkiye İstatistik Kurumu tarafından gerçekleştirilen 2022 Türkiye Sağlık Araştırması Raporu'na göre alkol kullanmayan kişilerin oranı 2019 istatistiklerinde %85.1 iken, 2022 verilerinde artış meydana gelerek %87.9 olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Aynı şekilde 15 yaş ve üstü alkol kullanımında 2019 verileri %14.9'u gösterirken, 2022 verileri %12.1 ile azalma durumuna geçmiştir. Bu bağlamda topluma yönelik gerçekleştirilen bilinçlendirme çalışmaları istatistiklerdeki hareketlenmeye sebep teşkil ettiği söylenebilir.

1.2.1.2 Madde Bağımlılığı

Madde dediğimizde akla ilk olarak “duyularla algılanabilen ve bölünebilen nesne” tanımı gelmektedir. Ancak burada madde kavramı özel bir anlam çerçevesinde sunulmaktadır. Dolayısıyla madde “bireylere sarhoşluk özelliği aşıl原因, aklın işlemlerine gem vuran, fiziksel ve ruhsal hayatın işleyişini bozan kokain, eroin, haşhaş ve ilaçlar gibi tıbbi olarak kullanımı hedeflenmeyen kimyasal içerikli uyuşturucu niteliği bulunan maddeleri ifade etmektedir (Budak, 2000). Aynı zamanda bu maddeler; bireyin sinir sisteminde hasarlara sebep olurken, bağımlılık yapıcı bir özelliğe de sahiptir (Gürsu, 2017).

Madde bağımlılığı Dünya Sağlık Örgütü'nün 11. Revizyonunu yayımladığı Uluslararası Hastalık Sınıflandırması El Kitabı'nda (ICD-11)⁴ madde kullanımına bağlı bozukluklar adı altında sınıflandırılmaktadır. Terminolojide ise “uyuşturucu madde kullanımı” tabiri yerine “madde kullanımı” tabiri tercih edilmektedir (Özmen - Kubanç, 2013).

⁴ İngilizce adı International Classification of Diseases (ICD). Dünya Sağlık Örgütü tarafından kaleme alınmıştır. Hastalık ve ölüm kodlamalarında getirdiği bazı uluslararası kural ve hatırlatmalar ile hastalık tanısının yazılması ya da ölüm nedeninin belirtilmesinde kayıtların mümkün olduğu kadar doğru tutulması konusuna katkıda bulunan ICD, periyodik olarak güncellenmektedir.

Aral, Atıllavd.. “Uluslararası Hastalık Sınıflamasının On Birinci Revizyonuna Geçiş Sürecinde Dolaşım Sistemi Hastalık Kodlarının Değerlendirilmesi”. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 72/3 (2019), 268-276. DOI: 10.4274/atfm.galenos.2019.59244

Bağımlılık derecesindeki madde kullanımı bireyi köleleştirerek özgürlüğünü daraltmaktadır (Balseven vd., 2002). Bağımlı olan bireyin toplum içinde sorunlar yaşaması, ailevi problemlere maruz kalması, kariyer hayatının sekteye uğraması ve ekonomik sıkıntılar çekmesi maddeye karşı sergilediği tutumdan kaynaklanmaktadır (Gürsu, 2017; Özmen - Kubanç, 2013).

Madde bağımlısı olmaya sebep teşkil eden etmenler ise şu şekilde ele alınmaktadır.

- Gençlik (özellikle ergenlik) döneminde analitik düşünceye sahip olamama
- Bilim, etik ve hukuk zemininden yoksun bir toplum yaşantısı
- Sosyal faaliyetlerin özendirilmemesi ve/veya kısıtlanması
- Sevgi eksikliği, sevgiyi tanımama ve yaşamama
- Gelecek endişesi
- Madde bağımlılığı konusunda bilimsel ve gerçekçi eğitim eksikliği
- Zamanını üretkenlikten uzak; bar, kumarhane ve kahvehane gibi yerlerde geçirme
- Aile, okul ve sosyal çevrenin aşırı baskıcı tutumu nedeni ile kendini ifade etmede güçlük yaşama
- Kendisi ve yaşadığı sosyal çevre ile sağlıklı bir iletişim kuramama
- Genetik yatkınlık (Uzbay, 2015) gibi etkenlerdir.

Türkiye’de madde bağımlılığı ile mücadele sürecinde yapılan faaliyetler ise ilk olarak Uyuşturucu ile Mücadele Yüksek Kurulu (UMYK) oluşturularak başlamıştır. UMYK kurulu 11 bakanın katılımıyla gerçekleşmiş, bu bağlamda yürütülen çalışmalarda bütünlük esas alınmıştır. Kurula katılım sağlayan her bakanlığın kendi içerisinde mevcut görevleri bulunmaktadır. Bağımlı bireylere yönelik gerçekleştirilen tedavi süreçlerinde; Alo 191 Uyuşturucu ile Mücadele Danışma ve Destek Hattı, Alkol ve Madde Tedavi Merkezi (AMATEM), Çocuk ve Ergen Madde Bağımlılığı Tedavi ve Eğitim Merkezi (ÇEMATEM) destek sağlamaktadır. Bu bağlamda adı geçen kuruluşların sayısı ve kapasiteleri artırılarak madde bağımlılığı ile mücadele sürecinde daha çok kişiye ulaşma hedeflenmiştir. Eğitim kapsamında yürütülen faaliyetlerde Milli Eğitim Bakanlığı ve Yeşilay işbirliği ile Türkiye Bağımlılıkla Mücadele Eğitim Programı uygulamaya geçirilmiştir. Bu program ile özellikle çocuk ve gençlerde

bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma hedeflenmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu doğrultuda Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi (TUBİM) tarafından gerçekleştirilen “2018 Türkiye Genel Nüfusta Tütün, Alkol ve Madde Kullanımına Yönelik Tutum ve Davranış Araştırması Raporu”na göre madde kullanım yaş ortalaması 15- 34 arası iken, yine en yoğun madde kullanım grubu lise mezunları arasından çıkmaktadır. Elde edilen sonuçlardan yola çıkarak gençlere yönelik farkındalık çalışmalarının daha çok önem arz ettiğini söylemek mümkündür.

1.2.1.3 Sigara Bağımlılığı

Günümüzde dünya çapında bir sorun teşkil eden sigara literatüre göre, ‘*nicotiana tobacum*’ adı verilen bir bitkiden yapılmaktadır. Halk arasında tütün olarak bilinen nicotine maddesi başta sigara olmak üzere puro, pipo yahut nargile gibi maddelerin ana bileşenidir. Dolayısıyla zikredilen maddeler yapı itibarıyla sigaraya benzer durumları göstermektedir (Demir, 2008). Nikotin, tütünün içerisinde bulunan bağımlılık yapıcı özelliğe sahip bir maddedir. Tütün ürünlerinin düzenli kullanımı birçok kullanıcıda bağımlılığa yol açmaktadır. Düzenli olarak birkaç hafta veya daha uzun bir süre tütün kullanan kişiler, kullandıkları tütün miktarını aniden kestiklerinde veya büyük ölçüde azalttıklarında, yoksunluk belirtileri yaşamaktadırlar. Nikotin tüketiminin terk edilmesinde herhangi bir tehlike olmadığı ifade edilmektedir. Ancak ortaya çıkan belirtiler bireyi rahatsız etmektedir. Bu belirtiler; baş dönmesi (bıraktıktan sonra bir veya iki gün sürebilir), depresyon, hayal kırıklığı, sabırsızlık ve öfke duyguları, kaygı, sinirlilik, uyku sorunları, kötü rüyalar ve kâbus görme gibi uyku sorunları, odaklanmada zorluk, huzursuzluk veya can sıkıntısı, baş ağrısı, yorgunluk, iştah artışı, kilo alma, daha yavaş kalp atış hızı, kabızlık ve gaz, öksürük, ağız kuruluğu, boğaz ağrısı ve göğüste sıkışma gibi durumlardır. Söz konusu belirtiler genellikle birkaç saat içinde başlamakta ve yaklaşık iki ila üç gün sonra nikotinin çoğunluğu vücuttan atıldığında zirveye ulaşmaktadır. Yoksunluk belirtilerinin birkaç günden birkaç haftaya kadar sürdüğü ifade edilmektedir (Kenny - Markou, 2005). Bireyin yaşadığı yoksunluk belirtileri, kişinin kandaki

nikotin seviyesini yükseltmek ve belirtileri durdurmak için tekrar tütün kullanmaya başlamasına neden olmaktadır.

Doğru kullanım şekli tütün bağımlılığı olması gerekirken çok fazla tüketilmesinden kaynaklı olarak tütün bağımlılığı yerine sigara bağımlılığı denilmiştir (Demir, 2008). Bağımlılığın gerçek işareti, eylemin kötü olduğunu bilmelerine rağmen bireylerin, hala sigara içmeye devam etmeleridir. Hayatlarını, sağlıklarını ve ailelerini olumsuz etkilediğinden dolayı, sigara içen çoğu insan bırakmak istediğini belirtmektedir (Hughes, 2006). Ancak bu girişimlerden olumsuz sonuç alanlar olduğu gibi, olumlu sonuca erişenler de olmaktadır. Sigara içenlerin yaklaşık üçte ikisi sigarayı bırakmak istediğini söylemekte ve yaklaşık yarısı her yıl sigarayı bırakmaya çalışmakta, ancak çok azı yardım almadan başarılı olabilmektedir. Bunun nedeni, yalnızca fiziksel olarak nikotine bağımlı hale gelmeleri değildir. Ayrıca güçlü bir duygusal (psikolojik) bağımlılık mevcut olduğu için, sigara sosyal bir aktivite olarak değerlendirilmektedir. Tüm bu faktörler, sigara bırakmayı zorlaştırmaktadır (Dani - Heinemann, 1996). Duygusal olarak sigara ile arasında bağ kuran birey, en yakın arkadaşını kaybetmiş gibi hissetmektedir (Davis - Gould, 2008). Bu bağlamda sigara bağımlılığından kurtulmadaki temel amaç; sigaranın sağladığı “kısır döngünün kırılması ve yoksunluk belirtilerinin ortadan kaldırılarak” yok edilmesi şeklinde ifade edilmektedir (Demir, 2008).

Sigarayı bırakmanın, kokain veya eroin gibi maddeleri kullanmayı bırakmaktan daha zor olduğu ifade edilmektedir. 2012 yılında araştırmacılar, bağımlı oldukları maddeyi bırakmaya çalışan kişilerle ilgili yirmi sekiz farklı çalışmayı gözden geçirmişlerdir. Çalışmada bağımlı bireylerin yaklaşık %18'inin içkiyi bırakabildiğini ve %40'tan fazlasının kokaini bırakabildiğini, ancak yalnızca %8'inin sigarayı bırakabildiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu hususta sigara birey ve toplum için büyük bir tehlike arz etmektedir (Demir, 2008).

Bu bağlamda Türkiye’de tütünle mücadele kapsamında yapılan çalışmalara bakacak olursak; ilk olarak tütün ile ilgili mevzuat düzenlemeleri yapılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü’nün önerisi ile M-POWER yol haritası uygulamaya konularak tütün kullanımı kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Aynı

zamanda “dumansız hava sahası” ve “yeşil dedektör” uygulamasıyla toplumda bir sağduyu hareketi oluşturularak halkın bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir. Eğitim kapsamında Yeşilay ve Milli Eğitim Bakanlığı işbirliği ile Türkiye Bağımlılıkla Mücadele Eğitim Programı hayata geçirilmiştir. Bu program ile bireylere bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma amaçlanmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). TÜİK’in gerçekleştirdiği “Türkiye Sağlık Araştırması Raporu”na göre 2019 yılında tütün kullanan 15 yaş ve üstü bireylerin oranı %28 iken, 2022 yılında %28.3 oranla artış göstermiştir. Tütün ve mamullerini kullanmayan bireylerin oranı ise 2019 yılında %68.7 iken, 2022 yılında düşüşe geçerek %68 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu doğrultuda bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma faaliyetlerinin önem arz ettiğini söylemek mümkündür.

1.2.2 Davranışsal Bağımlılık

Herhangi bir davranışın normalin dışında bir düzende ve sıklıkta yapılması neticesinde bireyin fiziksel, psikolojik ve toplumsal davranışlarında dengeyi kaybetmesi, mevcut düzeninin bozulması, ortama uyum sağlamada güçlük çekmesi kısaca yaşam kalitesinin düşmesi sonucu oluşan bağımlılığa davranışsal (davranışa) bağımlılık denilmektedir (Bilge, 2012; Tarhan - Nurmedov, 2021).

Davranışsal bağımlılık, madde bağımlılığından daha az önemli görülmüş ve halk tarafından ihmal edilmiştir (Dinç, 2017). Yemek yeme, kumar oynama, cinsel tatmin gibi bağımlılıklarla beraber insanın birebir etkileşim içinde olduğu teknoloji bağımlılığı da davranış eksenli bağımlılıklar arasında zikredilmektedir (Bilge, 2012).

Sonuç olarak, bağımlılık çeşitleri maddesel ve davranışsal bağımlılık olmak üzere iki kategoride incelenmektedir. Davranışsal bağımlılık konusu toplum tarafından çok az ilgi görmesine rağmen, davranışsal bağımlılığın çok araştırılan bir konu olmasının önüne geçememiştir. Günümüzde yapılan son çalışmalar daha çok davranışsal bağımlılığa odaklanmaktadır (Kaymal, 2020). Bu durum davranışsal bağımlılığın öneminin gün geçtikçe arttığının bir göstergesidir.

1.2.2.1 Kumar Bağımlılığı

Kumar, iki veya daha çok oyuncusu olan ve oyunun sonunda kazanan yahut kaybedenin olduğu, belirli bir sermaye üzerinden oynanan şans oyunudur (Kasapoğlu, 2005).

Kumar oynama eğilimi bireylerde herhangi bir sosyal etkinlik yahut eğlenceden ibaret olsa da, bazı bireyler için boyut farklılaşıp kumar oynama bozukluğuna kadar gidebilmektedir. Bu doğrultuda kişinin davranışlarını kontrol etmekte zorlandığı, kalıcı ve sürekliliği içinde barındırmakla birlikte, bireyin yaşam döngüsünde toplum içindeki işlevselliğini yitirecek şekilde olan kumar oynama eylemine kumar oynama bozukluğu denilmektedir (Uygur, 2021). Başka bir ifade ile açıklayacak olursak bireyin kumar oynama eylemine karşı iradesini kaybetmesi şeklinde ifade edebiliriz (Güz, 2017).

Psikiyatri bazında ifade edilen terimlerle “patolojik kumar oynama (PKO)” terimiyle bilinen kumar bağımlılığı, devamlılığı olan ve zamanla ilerleyen bir davranış bozukluğu olarak ifade edilmektedir (Kalyoncu vd., 2003). Patolojik kumar oynama ilk defa DSM-3’te bir psikiyatrik bozukluk olarak zikredilmiştir. DSM-4’te dürtü kontrol bozuklukları kategorisindeyken buna karşılık, DSM-5’te madde ile ilgili ve bağımlılık bozuklukları ana başlığının madde ile ilgili olmayan bozukluklar maddesine dahil edilmiştir (Güz, 2017). Amerikan Psikiyatri Birliği (APA) ve Dünya Sağlık Örgütü patolojik kumar oynama eylemini “bir dürtü kontrol bozukluğu” olarak ifade etmektedir (Kalyoncu vd., 2003; Demet, 2009). Psikopatolojik bir olgu olarak kabul edilen kumar oynama eylemi, günümüzde bir sağlık sorunu olarak kabul görmektedir. Patolojik kumar oynamanın bir sonucu olarak büyük miktarda para kaybetmek, mali sıkıntıya neden olmaktadır. Bu olaylar sonucunda birey ve ailelerinde psikiyatrik ve genel sağlık sorunları gelişebilmektedir (Kalyoncu vd., 2003). Bu doğrultuda kumar, sadece bireyin yaşamını değil, bireyin yakınlarının da hayatını olumsuz etkilemektedir.

Günümüzde kumar bağımlılığı boyut değiştirerek sanal kumar bağımlılığına dönüşmüştür. Söz konusu bağımlılığın oluşmasında farklı mekanlara gidilmesine gerek kalmamıştır. İnternet üzerinden gerçekleştirilen sanal kumar bağımlılığının, klasik bağımlılık türlerinden hiçbir farkı yoktur. Diğer

bağımlılıklarda olduğu gibi kişileri kendine bağlayarak tutsak etmektedir (Tarhan - Nurmedov, 2021). Günümüz dünyasında ise 8 milyon kişinin sanal kumar bağımlısı olduğu ve internet sebebiyle her bilgisayarın bir kumarhaneye dönüştüğü ifade edilmiştir (YEŞİLAY, 17 Ekim 2023). Bu bağlamda Türkiye’de kumar bağımlılığı ile yapılan mücadelede Yeşilay işbirliği ile YEDAM hizmet vermektedir. Ayaktan müdahale hizmeti veren YEDAM; uzman psikologlar eşliğinde kumar oynama isteğiyle başa çıkma, eylemi bırakmak için gerekli motivasyonu oluşturma ve davranışın tekrar edilmesini önleme gibi faaliyetler göstermektedir (YEDAM, 16 Kasım 2023). Bu doğrultuda bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma faaliyetlerinin, istatistiklerdeki hareketlenmeye zemin hazırladığı söylenebilir.

1.2.2.2 Teknoloji Bağımlılığı

Teknoloji, insanlık tarihi boyunca üretilen bütün araçları kapsamaktadır. Hayatın her alanında etkisini gösterme, insanlığın yaşamını kolaylaştırma ve sunduğu imkanlarla farklı bölgelerde yaşayan insanları birbirine yaklaştırma gibi özellikleri bünyesinde barındıran (Gürsu, 2018; Babacan, 2016) bir dönüşüm hareketidir. Bireyleri “kullan at” mantığıyla devamlı bir tüketim anlayışına ittiği için toplumda yerleşik olan geleneksel algıyı dönüştürmüştür. Bu doğrultuda sadece bireyleri değil, dünyayı da etkisi altına alarak gelişmeye devam etmektedir (Tekin, 2016).

İnsan hayatının her alanında var olan teknolojinin, kontrolsüz ve ölçüsüz kullanımı birey ve toplum için bir tehlike arz etmektedir. Nitekim bağımlılık yapıcı bir etkiye sahip olan teknoloji, sınırın korunamaması durumunda bireyleri bağımlı hale getirmektedir. Griffiths teknoloji bağımlılığını tanımlarken bünyesinde ilintili bağımlılık türleri bulunmasından dolayı çatı bir kavram olarak açıklamaktadır (Griffiths, 1995; 2000). Bu bağlamda teknoloji bağımlılığı içinde bulunulan zamana göre farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bunun en büyük sebebi teknoloji kavramının alt gruplardan meydana gelmesidir. Örneğin; teknolojik araçların kullanımının yaygınlaşmasından önce gerçekleşen yoğun internet

kullanımı, teknoloji bağımlılığı ifadesinin yerine internet bağımlılığı kavramının daha sık kullanımına sebep teşkil etmiştir (Aydın, 2017).

Vücuda herhangi bir madde girişinin gerçekleşmediği teknoloji bağımlılığında, birey ve araç arasındaki etkileşimden kaynaklı olarak bağımlılığa sebep olan etkenler diğer türlere göre farklılık arz etmektedir (Kaya, 2021). Dikkat çeken ve güzel tasarımların yer aldığı arka planlar, dikkatin dağılmasını engelleyen ve odaklanmaya sebep olan ses yahut renk efektleri, uygulamalarda yer alan çeşitli ara yüzler, alternatif oluşturan farklı uygulama seçenekleri gibi etkenler bağımlılığa zemin hazırlamaktadır (Türkmen, 2021). Bu etkenler; “interaktif iletişim ile tüketicinin dikkatini çekmek ve ihtiyaç duyduğu bilgiyi etkili bir formda vermek” (Kavuran - Batar, 2019, 310) amacını güttüğü için, bireylerin yahut toplumun teknolojik araçlarla yoğun bir etkileşim içinde bulunmasına sebep teşkil ederek bağımlı hale getirmektedir. Küreselleşmenin etkisiyle bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler farklı ve daha önceden bilinmeyen bağımlılık türlerinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Akkaş, 2019). Dolayısıyla genel bir ifade ile ele alınan teknoloji bağımlılığı birtakım alt gruplardan meydana gelmektedir. Bu gruplardan en önemlileri aşağıda maddeler halinde zikredilmektedir (Şahin, 2020; Kalender, 2020; Tutgun - Ünal, 2015; Dinç, 2017).

- **İnternet Bağımlılığı:** Bireylerin ölçsüz bir şekilde interneti kullanması, bu tutumundan bir türlü vazgeçememesi ve sonucunda birtakım sorunlar yaşamasıdır. İnternet başında geçirilen zamanın başlangıca nazaran daha uzun olması, bunun akabinde insanlarla olan iletişimde sorunlar yaşaması şeklinde ifade edilmektedir.
- **Çevrim İçi Kumar Bağımlılığı:** Sanal bir bağımlılık olarak ifade edilmekle birlikte, gelire kıyasla ciddi kayıpların olduğu, buna rağmen kumar oynamak için aşırı arzu ve istek duyulması ve bireyin kendini kontrol etme yetisini kaybetmesidir.
- **Çevrim İçi Cinsel Bağımlılık:** Bireyin ölçsüz bir şekilde zamanını harcayarak zihnini cinsel uğraşlarla meşgul etmesi durumudur.

- **Çevrim İçi Alışveriş Bağımlılığı:** İhtiyacı olmamasına rağmen bireyin alışveriş ile meşgul olması ve kendini kontrol edemeyerek meşguliyetini alışverişe yöneltmesidir.
- **Sosyal Medya Bağımlılığı:** Sosyal bir ortam içerisinde kişilerin kendilerini birbirlerine tanıttığı, iletişim kurmanın gerçekleştirildiği, içerik paylaşımlarının yapıldığı, şahsi bilgilerin, fotoğrafların yahut videoların bir profilde birleştirilip yayınlandığı, yeni arkadaşlıklar kurma gibi etkilerinin olduğu çevrimiçi uygulamalara karşı bireyin aşırı düşkün olması, uygulama içinde devamlı aktif olma isteğiyle birlikte bireyin kendini kontrol edememesidir.

Sosyal medyanın hayatımızda artan kullanımıyla birlikte insanların iletişim şekli boyut değiştirmiş, artık yüz yüze iletişim kurmaktan ziyade “etkileşim ve iletişimin” esas alındığı bir dönüşüm halini almıştır. Sosyal medyanın gelişile iletişim kurma; takip etme, gönderilere yorum yapma ve yüz yüze görüşemediğimiz kişilerden mesaj gönderip alma gibi özellikler iletişim şeklimizdeki farklılığın bir yansımasını oluştururken bağımlılığın boyutunu da gözler önüne sermektedir (Tutgun – Ünal, 2015). Yapılan çalışmalar, günlük hayatımızda önemli bir yer tutan ve vaktimizin çoğunu geçirdiğimiz sosyal medya ve internetten kurtulmanın daha zor olduğunu ifade etmektedir (Gürültü, 2016). .

- **Dijital Oyun Bağımlılığı:** Bireyin sorumluluklarını aksatmasına sebep olacak şekilde dijital ekran karşısında zaman geçirerek bağımlı hale gelmesidir.
- **Mobil Cihaz Bağımlılığı:** Bireyin telefonunu yanından hiç ayırmaması, ayrı kalma durumunda problem yaşaması ve telefonsuz kalma korkusuyla stres olması durumudur.
- **Ekran/Televizyon Bağımlılığı:** Bireyin televizyon karşısında geçirdiği vakitten hoşnut olması, kendisini iyi hissetmesi ve vaktinin çoğunluğunu televizyon karşısında harcamasıdır. Dolayısıyla televizyon kişinin hayatında önemli bir konuma sahiptir.

Yapılan çalışmalar, teknolojinin bilinçsiz kullanımının bireyler üzerinde birtakım sonuçlar doğurduğunu ortaya koymuştur. Bu doğrultuda bireylerin yalnızlaşması ve yüz yüze iletişim kurmakta güçlük çekmesi, asosyal bir yapıya bürünmesi, sorumluluklarını yerine getirememesi yahut ihmal etmesi, beslenme

sorunları, akademik başarısızlık, ailevi problemler, mesleki yetersizlik gibi sebepler teknoloji bağımlılığının olumsuz sonuçlarıdır (Şahin, 2020; T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Türkiye’de teknoloji bağımlılığı ile ilgili yapılan çalışmalar henüz çok kısıtlıdır. Ancak yeni doğan bu bağımlılık türü için çeşitli hedefler belirlenerek toplumu bilinçlendirme hizmeti başlamıştır. Bu bağlamda Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (HSGM) tarafından “Davranışsal Bağımlılıklar Eylem Planı” çalışmaları başlatılmıştır. Plan çerçevesinde toplumu teknoloji bağımlılığına karşı bilinçlendirmek, bağımlılığın oluşması halinde yardım hizmeti almak, bu konuda yardım edecek sağlık personellerinin bilgi ve becerilerini artırmak gibi amaçlar belirlenerek, bu hususta çalışmalara hız kazandırılmaktadır. Eğitim kapsamında TBM Eğitim Programı çerçevesinde hazırlanan “FATİH Projesi” ile bilinçsiz ve güvensiz internet kullanımının önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 81 ilde uygulanan “Ekranla Değil Akranla Büyüsün” kampanyası bireyleri ve özellikle çocukları teknolojinin zararlarından uzaklaştırmayı amaç edinmektedir. Son olarak Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu’nun (BTK) yürüttüğü çalışmalardan biri olan “Güvenli İnternet Merkezi”nde yardım, bilinçlendirme ve ihbar merkezi bir çatı altında birleşerek, rehberlik faaliyeti bu çalışma üzerinden yürütülmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu doğrultuda TÜİK tarafından gerçekleştirilen “2023 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması Raporu”na göre internet kullanım oranı 2022 yılında %85 iken, 2023 yılında artış göstererek %87.1, hanelerin internete erişim oranı ise %95.5 olmuştur (TÜİK, 09 Aralık 2023). Aynı raporun 2023 sosyal medya kullanım verilerine göre ise en çok tercih edilen uygulama %84.9 oran ile Whatsabb olurken, 2. sırada Youtube, 3. sırada ise Instagram olmuştur. “2021 Çocuklarda Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması Raporu”na göre araştırma konusu olan 6-15 yaş arasındaki çocukların her 30 dakikada bir akıllı telefonunu kontrol ettiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda bu bireylerin uyku öncesi ve uyku sonrasında, yemek yeme, televizyon izleme ve başkalarıyla gerçekleştirilen muhabbet esnasında telefonunu kontrol ettiği ya da kullandığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu kişilerin oranı

ise bir önceki yılın raporuna göre %3.7 iken, 2023 yılı raporuna göre büyük oranda bir artış göstererek %52.4 olduğu tespit edilmiştir (TÜİK, 10 Aralık 2023) Aynı raporun 2020 verilerine göre dijital oyun oynama oranı %36 iken, 2021 raporunda artış gözlemlenmiş, bu oran %39.4 olmuştur. Aynı zamanda en çok tercih edilen oyun türünün savaş oyunları olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Televizyon İzleme ve Araştırmaları A. Ş. (TİAK) tarafından gerçekleştirilen 2020 Televizyon İzleme Ölçüm Yıllığı'na göre 5-11 yaş grubu aralığında televizyon izleme süresi 4 saat 21 dakika olarak tespit edilirken, 20-34 yaş grubu aralığında 3 saat 42 dakika olarak tespit edilmiştir. Aynı zamanda ilgili yıllığa göre Türkiye'nin, televizyon izleme süresi açısından dünya ortalamasının üzerinde olduğu bilgisine ulaşılmıştır (TİAK, 2020, 31-32). Bu doğrultuda bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma faaliyetlerinin, toplumu bilinçlendirmenin önemi gözler önüne serilmektedir. Raporların yıl aralıklarına göre bağımlılık türlerinde görülen artış, teknoloji bağımlılığının tehlike arz eden yönünü göstermektedir. Dolayısıyla özellikle çocuklara ve gençlere yönelik farkındalık çalışmalarının gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

1.3 Bağımlılık Ölçütleri

Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından hazırlanmış olan hastalıkların sınıflandırıldığı el kitabında (DSM-5) bağımlılık hakkında birtakım ölçütlere yer verilmiştir. Burada herhangi bir kişiye bağımlı olduğuna dair tanı koyabilmek için bir sene içerisinde herhangi bir dönem yahut zaman aralığında aşağıda yer alan yedi maddeden üç tanesi veya daha fazlasının bulunma şartı aranmaktadır. Buna göre bireye bağımlı yahut bağımlı olmadığına dair tanı koyulmaktadır. Bu maddeler:

1. Tolerans Geliştirme: Maddenin kullanımına başlandığı günden itibaren rahatlama, gevşeme halinin zamanla etkisini yitirmesi, buna bağlı olarak doz artırımına ihtiyaç duyulmasıdır.

2. Yoksunluk Belirtileri: Uzun süre tüketilen maddenin kullanımının kesilmesi yahut dozunun düşürülmesi haline ortaya çıkan fizyolojik, bilişsel ve uyumu bozan davranışsal değişikliklerdir.

3. Düşünülenin Aksine Daha Uzun Soluklu ve Fazla Miktarda Kullanma: Tüketilen madde üzerinde hak yetkilerini kaybetme ve artık maddenin kişiyi kontrol altına almasıdır.

4. Maddeyi Bırakma Konusunda Olumsuz Sonuçlar: Tüketilen maddeyi bırakma girişiminde bulunulup, her girişimin hep olumsuz sonuçlanmasıdır.

5. Maddeyi Temin Etme ve Kullanmada Zaman Harcama veya Kontrol Altına Almada Sıkıntı Çekme: Maddeyi bırakma kararının ve gayretinin zaman almasıdır.

6. Madde Kullanımı Etkisiyle Çevre ile yahut Mesleki Etkinliklerin Azaltılması- Bırakılması: Tüketilen maddeye karşı devamlılığın sürmesi halinde bireyin ailesi ve çevresiyle kopukluk yaşaması, akabinde asosyal olma, mesleki ve kişisel etkinliklerden uzaklaşma, madde kullanan çevre ile kurulan yakınlığı ifade etmektedir.

7. Psikolojik Etkilerine Rağmen(Sıkıntı ve Zarar) Maddeyi Tüketime Devam Etme: Tüketilen maddenin bireyi tamamen kuşatarak ele geçirmesiyle birlikte meydana gelen ruhsal ve sağlık sorunlarına rağmen madde tüketimi konusunda ısrarcı olmasıdır. (APA, 2013).

Söz konusu kriterler maddesel bağımlılıkların tespiti için hazırlanmıştır. Ancak DSM-5'te davranışsal bağımlılıkların tespiti için bir başlık açılmamasından dolayı zikredilen ölçütler davranışsal bağımlılık tespiti içinde geçerli görülmektedir. Örneğin; internet bağımlılığı gibi davranışsal bir bağımlılığın tespiti için madde bağımlılığı ölçütleri kullanılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu kriterler iki tür bağımlılığın belirlenmesinde uygulanmaktadır (Gürsu, 2018).

1.4 Bağımlılık Psiko-Sosyolojisi

Maddeye karşı bağımlılığın oluşmasında tek bir etkenden bahsetmek söz konusu değildir. Bu durumun nedeni ise bağımlılığın neden oluştuğunun tam anlamıyla belirlenememiş olmasıdır.

Ögel'in belirttiğine göre bağımlılığın oluşmasında rol oynayan etkenler şunlardır (Ögel, 12 Ekim 2023):

- **Koruyucu ve Risk Oluşturan Etkenler:** Ebeveynlerin bilinçli olması, aile eğitimine önem vermesi, çocuklarıyla ilgili ve ne yaptıklarından haberdar olmaları gibi ailenin başat rolde olup farkındalığının yüksek olduğu etkenlerdir. Akran zorbalığı, arkadaş çevresi, sosyal becerilerin yetersizliği, zayıf aile bağları, sınıf ortamında utangaç ve şiddet içerikli davranışlar gibi faktörlerdir.
- **Psikolojik Sorunlar:** Sorunlarla başa çıkamama, kaygı, açgözlülük, karamsarlık, iç çöküntü vs.
- **Biyolojik Sebepler:** Beyin ve sinir sisteminin etkisi, beyin yapısı, hormon yapısı
- **Sosyokültürel Sebepler:** Maddenin kolay bir şekilde bulunabilmesi, maddenin toplum içinde kabul edilebilir olması, sosyal cezalandırma; eşin terk etmesi, aile tarafından reddedilmek gibi, sosyoekonomik düzey, akran teşviği ve desteği, kişisel motivasyon yani kendini rahat ifade edebilmek için madde kullanmak, akran seçimi ve ilişkileri, kültürel etkiler, kitle iletişim araçlarının, dinin tek başına caydırıcı olmaması, bozuk aile yapısı.
- **Diğer Sebepler:** Yaşın verdiği tecrübesizlikle yanlış tercihler, depresyon, anksiyete bozukluğu yahut kişilik bozuklukları gibi, tutarsız davranışlar sergileme, merak, çaresizlik, arkadaş baskını, sorunlarla başa çıkamama, bireyin kendini kanıtlama çabası.
- **Biyopsikososyal Etkiler:** Biyolojik etkenler, ergen tutumları, gelişim seyri, ebeveyn tutumları, kardeş modeli, arkadaş ve çevre etkisi.

Madde kullanımı veya kötüye kullanımının; bireysel ihtiyaçların karşılanmaması veya bireysel sorunların çözülmemesi ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Bireyde isyankarlık ve topluma ayak uydurmakta güçlük çekme gibi kişilik özelliklerinin bulunması madde kullanımına başlamanın habercisi olduğu ifade edilmektedir (Ercan, 2013). Bu doğrultuda yapılan çalışmalar, stres faktörleri ile belirli maddelerin kullanımı arasında bir bağ olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda bağımlılığın nasıl ve neden oluştuğuna dair yapılan çalışmalar içerisinde birçok görüş mevcuttur. Bu görüşlere bakacak olursak;

Sigmund Freud'a göre; kişilik yapılanmasında öneme sahip olan id, ego, süperego denge halinde bir araya gelirse sağlıklı bir birey ortaya çıkmaktadır. Ancak denge kurulmaz yahut bozulur ise bağımlılığın meydana geleceği ifade

edilmektedir. Bir başka deyişle birey güdü karmaşasının içinde boğularak bağımlı olmaktadır. Aynı zamanda erken çocukluk oral dönemde, yeteri derecede ağız yoluyla doyum alamayan çocuklarda ileri dönemlerde bağımlılık oluşacağını vurgulamaktadır (Tarhan - Nurmedov, 2021). Mastürbasyonu da bağımlılıklar arasında zikreden Freud, zamanla bunun yerini sigara, alkol vb. gibi bağımlılıkların aldığını ifade etmiştir (Çinka - İkiz, 2020). Aynı zamanda Freud, çocuğun tuvalet eğitimini aldığı anal dönemde, anne-babanın rahat bir tutum sergilemesinin, kural ve sınır koymamasının ya da tam tersi olarak anne- babanın baskı içerikli davranışlar göstermesinin çocuğun ilerleyen yaşantısında bu döneme bağımlı kalacağını ve beraberinde çeşitli olumsuz davranışları doğuracağını ifade etmiştir (Öngider, 2013).

Carl Gustav Jung' a göre; bağımlılığın oluşmasındaki temel sebep manevi yoksunluktur. Bağımlılığın tedavisinde izlenilecek yolun manevi yönelişle gerçekleşeceğini vurgulamaktadır. Örneğin; alkol bağımlılığı manevi susuzluğu ifade etmektedir (Gürsu, 2018; Kavut, 2020).

Kohut' a göre; sağlıklı bir kişilik inşasında ebeveyn oluşumunun da sağlıklı olması gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla ebeveyn hususunda doyuma ulaşamayan bireylerin kendilik tasavvurunun olumsuzlaşacağını vurgulamaktadır. Başka bir deyişle bağımlılığa giden yolda kapının aralandığını ifade etmektedir (Gürsu, 2018).

Krystal ve Raskin'a göre; "ilk acı" kavramıyla ifade edilen bireyin terk edilme yahut ebeveyn kaybı gibi birtakım mutlak güçsüzlüğünün telafi edilmemesi durumunda duygu ve düşüncelerini ifade etmekte zorlanacakları, yaşamış oldukları yalnızlık hissini bastırabilmek için maddeye bağımlı olacaklarını açıklamaktadır (Gürsu, 2018).

Edward Glover'a göre; erken çocukluk döneminde yaşanan iyi ve kötü anne ikilemi üzerinden ilerleyen kuramda çocuğun ileri dönemlerinde bu ikilemin birleşerek bireyde olumsuz etkilere sebep olduğunu açıklamaktadır. Bu duygular saldırganlık ve sadizm üzerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla bastırılan bu iki duygu yerini bağımlılığa bırakmaktadır. (Gürsu, 2018). Birey bir bakıma maddeyi kendini savunma amaçlı kullanmaktadır (Çinka - İkiz, 2020).

Alderfer'e göre; bireyin ihtiyaçlarının karşılanmaması durumunda gerileyerek bir alttaki ihtiyaçlarına yöneldiğini vurgulayarak, bağımlılığa doğru bir kaçışın olabileceğini vurgulamaktadır (Gürsu, 2018).

Miller' e göre; bireyin yaşamında eksiklik arz eden otorite boşluğunu telafi etmek amacıyla maddeye yöneldiğini açıklamaktadır. Madde kullanımının enjeksiyon yoluyla sağlanması durumunda, bu işlemi anne sütü ve bakımının telafisine benzetmektedir (Çinka - İkiz, 2020).

Sandor Rado'ya göre; kişinin acılarını hafifletmek, egosunu rahatlatmak ve anksiyeteyi yok etmek amacıyla madde kullanımına yöneldiğini ifade etmiştir (Çinka - İkiz, 2020).

Joyce McDougall'a göre; Bireylerin kırgınlıklarını içsel düzeyde yaşadıklarını, bu kırgınlıkların yoğun olduğunu ve bunu telafi edebilmek için madde kullandıklarını ifade etmektedir (Çinka - İkiz, 2020).

David Rosenfeld'e göre; kişilerin egosunun hassas olduğunu, kırılgan bir yapıya sahip olduklarını, aynı zamanda depresyonun getirdiklerine katlanamayacak kadar zayıf olduklarını ifade ederek bu sebepten dolayı madde bağımlılığına başvurdıklarını ifade etmektedir. (Çinka - İkiz, 2020).

Bu görüşlerden hareketle bireyi bağımlı olmaya iten sebeplerin ortak noktası; insanın psikolojik ihtiyaçlarıdır. Bu doğrultuda örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak konunun uzamaması açısından bu kadarını zikretmekle yetiniyoruz⁵. Ancak bağımlılık olgusuna sosyolojik açıdan bakıldığında problemin niteliği boyut değiştirmektedir. John Carl' a göre sosyal bir problemde beş temel nitelik vardır. Sosyal bir problem;

1. Kişi, grup ya da toplum üzerinde olumsuz etkiler taşımaktadır.
2. Doğadan kaynaklı değildir.
3. Sadece kişiyi etkilemez, büyük bir kitleye hitap eder.
4. Kaçınılmaz değildir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Çinka- İkiz. "Madde Bağımlılığının Deri-Benlik Kuramı Çerçevesinde Projektif Testler Aracılığı ile Değerlendirilmesi". *Bağımlılık Dergisi* 21/4 (2020), 326-337. Gürsu, Orhan. *Bağımlılık ve Din: Nöropsikolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2018.

5.Tanım bakımından, çoğunlukla tartışmaya ve yoruma açık durumdadır (Carl, 2022).

Bu niteliklerden yola çıkarak; bağımlılık olgusunun yol açtığı sorunlar gerçekleştirilen çalışmalarla ortaya konulmuştur. Buna göre bireyin yaşamını, mesleki hayatını, akademik başarısını, psikolojik ve fiziksel sağlığını etkilediği tespit edilmiştir. Ciddi boyutlara ulaşan bu sorunlar toplum açısından da tehlike arz etmektedir (Çevik, 2022).

Bağımlılık, insanın ürettiği bir problem olup, doğadan kaynaklı değildir. Dolayısıyla sorunun sebebi insan olduğuna göre, insan faktörü doğru şekilde kullanıldığında sorunların nedeni de ortadan kaldırılabilir. İnsan faktörünün doğru kullanımı ise ancak bağımlılıkla ilgili bir farkındalık kazandırılarak mümkün olabilir (Çevik, 2022).

Bu doğrultuda birden fazla kişiyi etkileyen bir sorun, artık kitlesel bir sorun haline gelerek toplumu etkilemektedir. Başka bir deyişle etki alanı birden çok kişiyi bağlamaktadır. Dolayısıyla bağımlılık olgusu, toplumsal nitelik taşıyan sosyal bir problemdir (Çevik, 2022).

Sosyal bir problemin tek bir bakış açısıyla engellenemeyecek olması, bağımlılık olgusu için de geçerlidir. Örneğin; sigara gibi bağımlılık yapan bir maddenin zararları bilinmesine rağmen, üretimi ve tüketimi yasal süreçler içinde ilerlemekte ve çeşitli yollarla teşvik edilmektedir. Bu doğrultuda bağımlılık yapıcı özelliğe sahip olan bu maddeler; arkadaş etkisi, özentî, merak, sorunlarla başa çıkma yahut keyif verici olması gibi sebeplerden dolayı kullanıldığı yapılan çalışmalar neticesinde ortaya konulmuştur. Başta keyfi sebeplerden dolayı başlayan bağımlılık, sonraki aşamalarda irade dışı ve zorlayıcı bir şekilde devam etmektedir. Bu hususta bağımlılık kaçınılmaz değildir (Çevik, 2022).

Sosyal bir problemin teşhisinde bir tanım yapmak, ortak bir noktada toplanmak oldukça güçtür. Tam bir uzlaşmadan söz etmek mümkün değildir. Bu durum sosyal problemin yorum ve tartışmaya açık bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Örnek verecek olursak; uyuşturucu kullanımının ilerleyen yıllarda çok sayıda kişinin ölümüne yol açacağı belirtilmektedir. Ancak bu duruma

rağmen uyuşturucunun üretimi ve ticaretine dair caydırıcı bir yaptırım söz konusu olmamaktadır (Çevik, 2022).

Dolayısıyla bağımlılık olgusu, psikolojik açıdan bakıldığında bireylerin psikolojik ihtiyaçlarına binaen oluşurken, sosyolojik açıdan bakıldığında sosyal bir problem olması yönüyle toplumu etkilemektedir. Tıpkı domino taşları gibi biri ötekini etkilemekte ve çözümü de birbirine bağlı kılınmaktadır (Çevik, 2022). Başka bir deyişle toplum, nesnelliği ve öznelliği içinde barındıran bir yapıdır. “Çevre ve bireyin karşılıklı olarak sürekli birbirini etkilediği sosyalleşme sürecinde bireyin çevresel ortamı, içine doğduğu kültür, gelenek ve göreneğin bireyde nesnelleşmesi ve bu etkileşimin sonucunda her bireyin toplumsal gerçekliği kendine has bir şekilde içselleştirmesi ‘bireyleşme’ olarak kişilik özelliklerine göre farklılaşmaktadır.” (Başyigit, 2021, 54). Böylece birey toplumda kendini var ederek yapmış olduğu davranışlarının ve tercihlerinin sorumluluğunu üstlenmek durumundadır. Dolayısıyla sosyal bir problem olan bağımlılık olgusu, sosyolojik açıdan bakıldığında bağımlı olmaya sebep teşkil eden birtakım sebepleri beraberinde getirmektedir. Bu etkenler arasında sorunlu aile ilişkileri, eğitim durumu, yaş ve cinsiyet faktörü, kentleşme, küreselleşme ve kitle iletişim araçları, sekülerleşme ve dindarlığın zayıflaması gibi nedenler sayılabilir (Başyigit, 2021). Dolayısıyla birey ve toplum her yönden birbirini etkileyen iki başat karakter olarak yer almaktadır.

1.5 Bağımlılık ve Din

“Din” kelimesi kök itibariyle Arapça bir kelime olup, “dyn” kökünden meydana gelmektedir. “Hüküm, ceza, örf, adet ve tutulan yol” gibi anlamları bünyesinde barındırmaktadır (Doğan - Ege, 2016). Batı dillerinde ise “din” kelimesinin karşılığı olarak ‘*religion*’ kavramı kullanılmaktadır. “Allah’a saygı ve korku ile bağlılık, kendini ibadete verme, tören ve ayinlere katılma” şeklinde ifade edilmektedir (Peker, 2016, 29).

Her dini yapı din kavramını ifade ederken birtakım kelimeler kullanmaktadır. Bu kelimelerin ait olduğu ortak noktalar ise “yol, inanç, âdet, bağ, kulluk” gibi insanın iç hayatında yer eden, sonuçları çeşitli davranışlara dönüşen

olayları ifade etmektedir. Dolayısıyla burada tüm dinleri kapsayacak şekilde bir tanım yapmak, ancak din kavramının sınırları kesin çizgilerle oluşturulduğu vakit mümkün olabilir (Tümer, 1994). Bu bağlamda din hakkında fikir edinebilmek ve ortak paydalar elde edebilmek için din hakkında yapılan tanımlara yer vermek uygun olacaktır.

İslami kaynaklara baktığımızda din kavramı dört grupta ele alınmaktadır.

1. “Ceza, mükafat, hüküm, hesap.” (El-Fatiha 1/4, En-Nur 24/25)
2. “Üstün gelme, hakimiyet, zelil kılma, zorlama.” (En-Nahl 16/52)
3. “Taat, teslimiyet, hizmet, ibadet.” (El-Bakara 2/132)
4. “Adet, yol, kanun, millet, mezhep.” (Rasulullah kavminin dini üzere idi.)

Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi uluhiyet ve ubudiyet kavramlarını da içine alacak şekilde geniş bir anlama sahiptir (Tümer, 1994).

Alman teolog Rudolf Otto'ya göre; “Din kutsalın tecrübesidir.” Bu durumu yaratılışının bir gereği olarak insanın aşkın güçle arasında bir bağ kurup onu yaşaması şeklinde açıklamaktadır. Yani din kişinin tecrübesine dayanmaktadır (Kalın, 2014).

Erichh Fromm ise dini, "bir topluluğun bireylerince paylaşılan ve bireylere belli bir yöneliş, belli bir bağlanma amacı kazandıran herhangi bir düşünce ve eylem sistemi" olarak ifade etmektedir (Blackstone, 2004).

Bazı bilginler kendi bakış açılarıyla birtakım tanımlamalar yaparken, diğer bilginler ise din kavramına uygun bir tanım yapılamayacağını zorluğunu ifade ederek, dinin en belirgin özelliklerini kaleme alarak tanımlamalar getirmişlerdir. Örnek verecek olursak; Kant'a göre “vazifelerin ilahi emre dayandığını kabul etme”, August Comte göre “insanlık kültü”, Tylor'a göre “ruhi varlıklara inanç” gibi çeşitli ve farklı tanımlamalar kaynaklarda yer almaktadır (Tümer, 1986).

İslam kültüründe önemli bir bilgin kabul edilen Gazali'ye göre din; “Allah tarafından insana verilen ve esası, Allah'ı bilmek olan bir emanettir. Bu emanetin, insan ile hâlık arasında ruhen yaşanan ve hissedilen manevi bir tecrübedir.” (Topuz, 2011, 166). İslam bilginlerinin Kur'an-ı Kerim ayetlerini referans alarak yapmış oldukları bir diğer tanım ise şöyledir: “Din, her konuda insanları, akıllarını, irade ve isteklerini kullanarak, hayır olan şeylere götüren, böylece

dünya ve ahiret saâdetine ulaşmalarını sağlayan, peygamberler aracılığıyla Allah'ın gönderdiği ilahi esasların bütünüdür" (Akseki, 1996, 53).

Ele aldığımız bu tanımlar din hakkında yapılan açıklamaların sadece birkaçını oluşturmaktadır. Tıpkı gözleri görmeyen bireyler filin hortumunu tanımlarken farklı şekillerde ifade ediyorsa, din olgusunun tanımı yapılırken de çekilen sıkıntı yadırganmamalıdır. Yapılan tariflerin hepsi de, içinde bulunulan devrin genel karakteristiğini ve o devre hâkim olan özellikleri yansıtmaktadır. Burada göze çarpan nokta ise ortak paydanın bir bağlanma objesi olması ve o objeye doğru bir yönelişin olmasıdır. Başka bir deyişle insan ile aşkın bir varlık arasında mevcut olan ilişkidir (Peker, 2016). Nitekim din olgusu insanla beraber var olmuş, hiçbir koşulda ondan ayrılmamış ve ayrılması da mümkün değildir. Çünkü inanma, hayatın odak noktasıdır. Din bireyin madden ve manen ruhunu besleyici ve koruyucu bir fonksiyon yüklenerek, kişinin iç ve dış dünya ile ahenkli bir şekilde yaşaması için olanak sağlayabilmektedir. Bu bağlamda din, kültürel bir yapı oluşturarak bireylerin eylemlerinde, insanlarla ilişkilerinde, yaşam tarzında bir uyum yakalayarak ölçülü ve tutarlı olmasını amaç edinmektedir (Mehmedoğlu, 2013).

Dinin getirdiği inanç ve uygulamaların, dine karşı gösterilen hassasiyetin birey açısından refah sağlayıcı bir etkiye sahip olduğu ifade edilmektedir. Dinin sağlamış olduğu hayata yönelik bakış açısı travmatik olaylara dahi katlanma gücünü sağlayabilmekte, yaşamı daha anlamlı hale getirebilmektedir. Yine din bireye umut veren, bir nevi destek sağlayan sosyal bir ağ gibidir (Çoban, 2016).

Din, bireylerin hayatlarını biçimlendirdiği gibi, bireylerin davranışlarında ve kurduğu ilişkilerde belirleyici bir role bürünerek bireylere yön verebilmektedir. Dinin insana sunduğu bu hizmetler din ve ahlak zemininde oturmalıdır. Bunun sebebi ise olumlu sonuçlar alabilmek ve sürekliliği sağlayabilmektir. Dolayısıyla dini anlamda olgunluğa erişmek ancak din ve ahlak uyumuyla gerçekleşebilmektedir. Bu bağlamda dini erdemleri sindirememiş, ahlak bakımından olgunluğa erişmemiş bireylerin ahlaki zafiyetler yaşaması mümkün çerçevesinde yer almaktadır. Bireylerde din-ahlak bütünleşmesi sağlanamayacağı gibi, bu durum beraberinde olumsuzlukları getirebilmekte, farklı şekillerde

temayülleri görülebilmektedir (Uysal, 2005). Çünkü insan yaratılış hususunda sadece iyiliğe meyilli olmayıp, kötülüğe de kabiliyeti mevcuttur. Kur’ân-ı Kerim’de bu durum Şems suresi 7-10. ayetler ile ifade edilmektedir: “Nefse ve ona bi takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefsinin kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir.”(Kur’ân-ı Kerim Meâli, Eş-Şems 91/7-10).

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere insanın mizacı çift yönlüdür. Ayeti kerimede yer alan “fücur” kavramı “her türlü günah, kötülük ve sapmayı” ifade ederken, “takva” kavramı ise “her türlü iyilik, doğruluk, fayda” gibi anlamlara gelmektedir. Yani fücur ve takva kavramlarını insanoğlunun yaratılışına ilham edilmesi; insanın iyilik ve kötülüğü bilme, ayırt etme, birini diğerine tercih etme iradesine sahip olduğunu ve bu bakımdan özgür bırakıldığını göstermektedir. Dolayısıyla sağlam temeller üzerine oturmuş din ve ahlak anlayışı bireyi kötülüklerden arındırabilmekte, iyilik yapmaya sevk edebilmekte, suç işleme eylemlerinden uzak tutabilmektedir. Bu sayede din, bireyi suçtan ve suç işlemeye itecek her türlü davranıştan uzak durmasına vesile olabilmektedir (Işık, 2015).

Yapılan çalışmalar, dine bağlı olma durumu ile bağımlılık arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Dinin bireyi sosyal kılması ve bir yandan denetleyici bir güce sahip olması, birtakım kurallarının olması ve bunlara uymayı gerekli kılması bağımlılık noktasında bireylere bir bilinç kazandırabilmektedir. Yapılan çalışmalar, bireyin sahip olduğu dindarlık düzeyinin, bireyin bağımlı olma eğilimini engelleme ve azaltmada etkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda hayatın anlamlandırılmasında kuvvetli bir güce sahip olan din olgusu, bireye aidiyet duygusu kazandırmakla birlikte, bireye bir yaşam öğretisi aşılama imkanı sunabilmektedir. Dolayısıyla bireyin kendisini yaratan varlığa karşı duyduğu sevgi ile bütünleşmiş bir korku, bağımlılığı engelleyici ve caydırıcı bir etkiye sahip olabilmektedir. (Işık, 2015; Gürsu, 2018).

Dinin ve bireye sunduğu imkanlar hakkında yapılan incelemelerde maneviyat ve din olgusunun ruh sağlığını olumlu yönde etkilediğine dair bilgiler tespit edilmiştir. Bu bağlamda dua ve ibadet gibi dini içerikli uygulamaların stres ve hastalıklarla başa çıkmada yardımcı olduğunu ortaya konulmuştur. Aynı

zamanda dindar ve dinden bihaber olan bireylerin arasında bir kıyas yapılmış, dindar bireylerin yaşam kalitesinin daha yüksek olduğu, sağlıklı, uzun ömürlü ve içinde bulundukları durumlardan daha tatminkar oldukları tespit edilmiştir. Yine dindar bireylerin karşılaştıkları ölüm, stres, üzüntü yahut depresyon gibi olumsuz nitelik taşıyan durumlarda daha metanetli, daha az kaygılı oldukları tespit edilmiştir. Dolayısıyla dindar bireylerin dindar olmayanlara kıyasla boşanma yahut madde kullanımı gibi olasılıklarının daha az olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Çoban, 2016; Turan, 2013). Bu sebeple birey ve toplum üzerinde etkili bir güce sahip olan din olgusunun bağımlılıkla mücadelede önemli bir konumda bulunduğu ve yol gösterici bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

İslam Dininde Bağımlılık

İnsan duyguları, düşünceleri, davranışları ve inançlarıyla ayrılmaz bir bütündür. Hepsi birbiriyle ilişkili olan bu maddeler tek taraflı ele alınamadığı gibi, tek taraflı olarak da değerlendirilemez. Mesela; bir insanı sadece davranışları doğrultusunda ele alırsak, buna göre değerlendirecek bu yanlış bir hareket olacaktır. Bu sebeple İslam dini öncelikle insanın sağlam temeller üzerine kurulu bir inanca sahip olmasını istemiş, bu doğrultuda davranışlarını ve ibadetlerini şekillendirmesini istemiştir. Çünkü ibadetler ve davranışlar inanç üzerine bina edilen olgulardır (Peker, 1997).

Kur'an-ı Kerim'de insanın nasıl bir inanca sahip olması gerektiğinden bahsedilirken şu hususlara değinilmiştir: “Kurtuluşa erme vasfına sahip olan insanlar müminlerdir, onlar önce Allah’a inanıp sonra O’na teslim olurlar ve O’na gönülden bağlanırlar.” (El-Bakara 2/112, 131, 136, 139). Allah’a ortak koşmazlar.” (El-Bakara 2/22). Göklerin ve yerin mülkünün yalnız Allah’a ait olduğunu bilirler.” (El-Bakara 2/107)”, Allah’tan gelip yine O’na döndürüleceklerine inanırlar.” (El-Bakara 2/46, 156). Dünyanın gelip geçici bir yer olduğunun bilincinde olurlar ve dünya hayatının bir imtihan olduğunun şuuru içindedirler.” (El- Muhammed 47/31- El-İnsan 76/2- El-Enbiyâ 21/35–El-Mülk 67/2).

Yine Kur'an'da “kâinatta yaratılmış varlıkların içinde en mükemmel varlığın insan olduğundan, insanın halife olarak yaratılışından” (El- Bakara 2/30-

El-En'âm 6/165) ve “her şeyi onun emrine verdiğiinden” (El- Câsiye 45/13) bahsedilmektedir.

Allah-u Teâla kâinatta var olan şeyleri sadece insana özgü yaratmamış, diğer canlılarla birlikte insanın istifadesine sunmuştur. Ancak insan akıl sahibi bir varlık olması dolayısıyla diğer varlıklara üstün gelerek kâinatta var olan her şeyden faydalanma imkânı bulmaktadır. Burada kilit nokta insanın akıl sahibi bir varlık olmasıdır. Allah-u Teâla bu imkânları insanlara sunarken diğer taraftan insanların birbirlerine ve topluma zarar verecek davranışlardan sakınmalarını, kötülük etmemelerini (En- Nahl 16/90), iyilik etmelerini (El- Bakara 2/148- El- Hac 22//77), iyilik ve hayır yapma konusunda birbirleriyle yarışmalarını istemiştir (El-Mâide 5/48- El- Mü'minûn 23/61). Yani insan Allah'ın kendisine vermiş olduğu sayısız nimetten istifade edecek ve başkalarının istifade etmesi için imkânlar oluşturacak, aynı zamanda bunları yaparken bu nimetleri kimsenin zararı için kullanmayacak, daima hayra doğru yönelim içerisinde olmak için çabalayacaktır. Görüldüğü üzere İslam, insan üzerine temellendirilmiş bir dindir. Akıl sahibi bir varlık olması onu en üst mertebeye çıkarmış olsa da, hata ve günah işleme durumlarının da mevcut olduğu ayeti kerimelerde ifade edilmektedir. Nitekim yüce Rabbimiz “Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur (En-Nisâ 4/111).” buyurmuştur. Bu durumda Allah-u Teâla tutulması gereken yolu insanoğluna göstermiş ve şöyle buyurmuştur. “Kim bir kötülük yapar yahut nefesine zulmeder de sonra Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok yarlıgayıcı ve esirgeyici bulacaktır (En-Nisâ 4/110).” Kuşkusuz örnek bir toplumun oluşturulmasında zikredilen özelliklerin insanlıkta bulunması büyük önem arz etmektedir. Bunlara ek olarak ideal bir toplumda bulunması istenmeyen, hoş görülme ve toplumu olumsuz anlamda etkileyen bağımlılıkla mücadelede önemli bir yer teşkil etmektedir. İslam dininin bağımlılık ile ilgili olarak ne düşündüğünü anlayabilmek için ilk olarak İslam'ın kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'e, sonra hadislere, daha sonra ise müctehidlerin ortaya koyduğu icmalara bakmak gerekmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'in nazil olduğu dönem belirli bir zaman dilimini kapsadığı için o dönem içerisinde en yaygın bağımlılık türü alkol ve kumar bağımlılığı idi.

Bu sebeple inen ayetler alkol ve kumar bağımlılığı üzerinde şekillenmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de alkol ile ilgili inen ayetler tedrici olarak inmiş, son aşamada yasaklanmıştır. Yani alkolün yasaklanma serüveni birden olmayıp yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Çünkü; bu dönemde toplum içinde alkol kullanmak yaygın bir davranıştı ve insanlar alkolün müptelası olmuş durumda idiler. Bu sebeple bağımlılıkla mücadeleden tam bir cevap almak ve insanları bu alışkanlıklarından uzaklaştırmak ancak yasaklama sürecinin tedrici olarak gerçekleşmesi ile mümkündü (Özyazıcı, 2017).

Allah-u Teâla ilk olarak Nahl suresi 67. ayeti kerimede alkolden bahsetmiştir. “Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan bir kimseler için büyük bir ibret vardır (En- Nahl 16/67).” Bu ayet-i kerimede bir yasaklama gerçekleşmemiş, ancak gelecek olan ikinci ayeti kerimeyle alkolün hoş karşılanmadığı dile getirilmiştir. Allah-u Teâla “Sana şarap ve kumardan soruyorlar. De ki: her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydalarından büyüktür (El- Bakara 2/219).” buyurmuş, böylece yavaş yavaş yasaklama yoluna gidilmiştir. Bu ayeti kerimenin ardından müslümanların bir kısmı alkolden uzaklaşmış, bir kısmı tüketimini azaltma yoluna gitmiştir. Üçüncü aşamada “Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de –yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın (En- Nisâ 4/43).” buyrularak müslümanların sarhoş halde namaz kılmamaları istenmiştir. Sonuncu ve dördüncü aşamada ise “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.” (El-Mâide 5/90) buyrularak tam bir yasaklama gerçekleşmiş, alkol haram kılınmıştır.

Peygamber Efendimizin buyurduğu “Her sarhoşluk veren şey hamrdır ve sarhoşluk veren her şey haramdır.” (Buhari, “Eşribe”, 1; Müslim, “Eşribe”, 73) hadis-i şerifinde “hamr” kelimesi “sarhoşluk veren her şey” şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla sadece alkole dayalı bir sarhoşluk olmayıp, aklı baştan alan/aklın işleyişine gem vuran her türlü şey haram kategorisinde yer almaktadır (Gürsu, 2018).

Ömer Nasuhi Bilmen'in "Büyük İslam İlmihali" adlı kitabının "yenilmeleri ve içilmeleri helal olmayan şeyler" bölümünde şu açıklama karşımıza çıkmaktadır. "Bitkilerden insanı öldüren veya aklını gideren, vücudu zehirleyen veya herhangi bir şekilde sıhhate zararlı olan şeyleri yemek haramdır. Mesela; afyon, haşhaş, esrar gibi sarhoşluk veren, aklı bozan şeyleri yemek caiz değildir."(Bilmen, 2010, 477). Yine İslam âlimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bulunan fetva makamı bu maddelerin kullanımının haram olduğuna dair fetva vermişlerdir (DİB İslam İlmihali II, 2002). Fetvanın bu şekilde verilmesine rağmen, "hamr" kelimesi ile ilgili olarak bazı yanlış düşünceler mevcuttur. Ülkemizde İslami düşünceye mensup bazı madde kullanıcıları bu kelime ile ilgili olarak, Kur'an-ı Kerim'de doğrudan bir hüküm bulunmadığını dolayısıyla mekruh kategorisinde yer aldığını iddia etmektedirler (Çoban, 2016). Bu noktada doğru bilinen yanlışların düzeltilmesi, kişilerin bilinçlendirilmesi ve bu tür algıların yıkılmasına dair Diyanet İşleri Başkanlığı gibi dini otoritelerin halkı bilgilendirme çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de zikredilen bir diğer bağımlılık türü ise kumardır. Kumar ve alkol ayetlerde birbiri ardına zikredilmektedir. Bunun sebebi ise iki maddenin insanlık için büyük tehlike oluşturan temel kötü alışkanlık kategorisinde yer alıyor olmasından kaynaklıdır. İlk olarak Bakara 219. ayet-i kerimesinde zikredilen kumar kınanmış, kötü bir alışkanlık olarak ifade edilmiştir. Ardından gelen Mâide suresi 91. ayeti ile kesin bir şekilde yasaklanmıştır. "Şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?" (El-Mâide 5/91) buyrulmaktadır. Ayet-i kerimede yer alan "meysir" kelimesi, İslam âlimlerinin büyük bir kısmına göre kumar olarak yorumlanmıştır. Bu kelime Cahiliye döneminde sıklıkla tercih edilen bir kumar adeti gibi görünse de, aslolan hamr kelimesinde olduğu gibi genel bir çerçeveye hitap etmesidir. Dolayısıyla İslam âlimleri bu şekilde bir karara varıp, kumar olarak açıklamışlardır. İslam dininde oyun ve eğlencenin helal dairede zikredilip kumarın bundan istisna edilmesi; meşru olmayan yollarla elde edilen bir kazanç olması, Allah'ı hatırd tutmaktan ve ibadetlerden alıkoyması, insani ilişkilerde düşmanlık doğurması gibi

sebeplerdir (Bardakoğlu, 2002). Dolayısıyla kumar da yasaklanan bir bağımlılık türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

En tehlikeli bağımlılık türlerinden biri olan sigara tüketimi hakkında karışık bir gündem mevcuttur. Dini tartışmalara bakacak olursak tütünün kullanımı için haram diyen bir kısım olduğu gibi, kullanımının mekruh olduğunu iddia edenler ve mübahlığını vurgulayan bir kesimde olmuştur.(Yılmaz, 2012; Özen, 2012; Boran, 2017). İslam âlimleri, sigara hakkında açık ve net bir şekilde hüküm bulunmamasından kaynaklı olarak, alkol yahut kumarda olduğu gibi kesin hüküm vermekten geri durmuşlardır. Çeşitli fetvaların mevcut olmasının en büyük sebebi budur. Bu bağlamda Diyanet İşleri Yüksek Kurulu Fetva Makamı, sigaranın bünyesinde pek çok zarar bulunmasından dolayı tüketiminin caiz olmadığına dair fetva vermişlerdir (Din İşleri Yüksek Kurulu, 13 Aralık 2023).

Son olarak zikredeceğimiz bağımlılık türlerinden olan teknoloji bağımlılığı ise, kullanım şekline göre fayda yahut zarar verme hususunda yapıcı ve yıkıcı olma özeliğini bünyesinde barındırmaktadır.

Teknoloji bağımlılığının hem güncel bir mesele olması, hem de yediden yetmişe geniş bir kitleye hitap etmesi birtakım soruları beraberinde getirmektedir.

İslam dininin gayesi kişinin can, mal, akıl, beden ve inanç güvenliğini sağlamak üzere bina edilmiştir. Bu beş unsur insanda dokunulmaz kabul edilen değerler olarak kabul görmektedir. Bunlardan herhangi birine zarar gelmesi durumunda din hemen devreye girerek insanı korumaya alır ve çevresindekileri de koruması gerektiğini emreder (Martı, 2018). Bu bağlamda teknoloji çeşitli kaynaklarda ifade edildiği üzere dini değerleri pek çok açıdan zarara uğratmaktadır. Özellikle israfı artırması, iletişim teknolojisinin pozitif etkilerine rağmen ahlaki yozlaşmaya sebep olması, ahlaki ve dini değerler bağlamında açgözlülük ve bencillik gibi duyguları tetikleme şeklinde örnekler verilebilir (Dönmez, 2013). Dolayısıyla teknoloji; insan için bir tehdit unsuru içeriyorsa dinî açıdan sorgulamaya tabi tutulmak durumundadır (Martı, 2018).

Teknoloji bağımlılığının ilk olarak din ile ilgili olan bağlantısını irdeleyecek olursak şunları ifade edebiliriz: Teknoloji sayesinde insanoğlunun birtakım nimetlere kolay erişim sağlaması pek çok açıdan insanın rahatlamasına,

bu durum ise Allah ile olan ilişkisinin zayıflamasına sebep olabilmektedir. İnsanoğlunun rabbine karşı kendisini müstağni görmesine etki edebilmektedir (Dönmez, 2013). Kur'ân-ı Kerim'de böyle bir tutum insanoğlunun nankörlüğü olarak ifade edilir ve şu şekilde tasvir edilir. “Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O’ndan başka bütün yalvardıklarınız kaybolup gider. O sizi kurtarıp karaya çıkardığında, (yine eski halinize) dönersiniz. İnsanoğlu çok nankördür.” (El-İsrâ 17/67) Başka bir ayet-i kerimede ise şöyle buyrulur: “Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız O’na has kılarak (ihlâsla) Allah’a yalvarırlar. Fakat onları sâlimen karaya çıkarınca bir bakarsın ki (Allah’a) ortak koşmaktadırlar.” (El-Ankebut 29/65) Böylece kişi kendisini dinden soyutlayarak rabbinden uzaklaşabilmektedir.

Aynı zamanda teknoloji insanoğlunun kendi emeği olmasına rağmen, onun üzerinde bir hâkimiyet kurarak adeta bir put gibi teknolojiyi kutsallaştıracak seviyeye taşıyabilmektedir. Bu bağlamda Allah-u Teâla şöyle buyurmuştur: “Yonttuğunuz şeylere mi taparsınız? Oysa ki sizi ve yapmakta olduğunuz şeyleri Allah yarattı.” (Sâffât 37/94, 96) “Onların zürriyetlerini dopdolmuş bir gemide taşımamız da onlar için bir ibrettir. Onlar için, bunun gibi binecekleri başka şeyler de yarattık. Dilersek onları suda boğarız. O zaman ne onların imdadına koşan olur, ne de onlar kurtarılırlar.” (Yâsin 36/41, 43) (Dönmez, 2013). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, teknolojinin hayatın merkezinde konumlanmadan imkanlarından faydalanmasıdır.

Teknoloji bağımlılığının dini boyutunda incelenmesi gereken bir diğer nokta; aşırı kullanımının akla verdiği zarardır. Kur'ân-ı Kerim'de Mâide suresi 90. ayet ile aklın korunmasına engel teşkil eden bütün fiiller yasaklanmıştır. Söz konusu ayette geçen “hamr” kelimesi yukarıda zikredildiği üzere “aklı örten her şey” olarak açıklanmıştır. Yine bir hadis-i şerifte “Peygamber (s.a.s) sarhoş edici (müskir) ve uyuşturucu (müfettir) olan her şeyi yasakladı.” (Ebu Davud, “Eşribe”, 5) buyrulmuştur. Kısaca aklın önüne geçen her şey bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalar teknoloji bağımlılığının çeşitli sorunlara sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların başında; dikkat bozukluğu, zihinsel işlev problemleri, düşünme ve hatırlama eylemlerinde güçlük

çekme gibi sorunlardır. Başka bir deyişle teknoloji bağımlılığı aklın işlevlerine gem vurmada bir sebep teşkil edebilmektedir (Martı, 2018). Bu bağlamda dini açıdan dikkat edilmesi gereken bir husus olduğu vurgulanmaktadır.

Akli melekelerle sıkıntı vermenin yanı sıra teknoloji bağımlılığı, fiziki boyutta da birtakım sıkıntılar oluşturmaktadır. Bu hususta insanların yaşadıkları en büyük sorunlar göz, bel, boyun ve kulak gibi hassas noktalarda çeşitli deformasyonlar olarak kendisini göstermektedir. Meseleye İslam dininin insan hakkında benimsediği ilkeler açısından bakacak olursak insana verilmiş olan beden bizlere emanet edilmiştir. Aynı zamanda kasıtlı bir şekilde bedene zarar vermemek gerekmektedir. Öyle ki kişi çok namaz kılarak, ibadet ederek dahi bedenine zarar vermemek durumundadır. Peygamber Efendimiz namaza ve oruca karşı hassas ve aşırı düşkün olan Abdullah b. Amr'ı uyarmıştır. Dolayısıyla bağımlı kişinin hayati fonksiyonlarını etkileyecek şekilde olan fiziksel ihtiyaçların giderilmesinin önüne geçen bir teknoloji ihtiyacı dini anlamda sıkıntılar içermektedir (Martı, 2018).

Teknolojinin hayatımıza yerleşme amacı bilginin kolay, hızlı, ucuz ve güvenli bir şekilde elde edilmesi iken sonuçlarında birtakım sapmalar yaşanmaktadır. Tahmin edilenin üzerinde hızlı bir şekilde yayılması, aşırı kullanımı ve bir hedef güdülmeden tüketimi gibi sebepler zikredilebilir. Aynı zamanda aşırı kullanımı halinde vakit ve zaman kaybından bahsedilebilir. Bu konuda Peygamber Efendimiz “İki nimet vardır ki insanların pek çoğu bunların kıymetini bilmeyerek aldanmaktadır. Sağlık ve boş vakit.” (Buhari, “Rikak”, 1) buyurarak insanoğlunu uyarmıştır. Dolayısıyla teknoloji geniş bir kitleye hitap ettiği için kullanan yahut uygulayan kişinin inançları ve gayesi üzerine şekillenmekte, teknolojiyi kullanım amacına göre değerlendirilmektedir. Teknolojiden uzak bir hayat sürmek yerine; haram- helal hassasiyetiyle, ahlak kuralları çerçevesinde hak ve özgürlüklerini koruyarak bir kullanım gerçekleştirilirse hem uhrevi, hem dünyevi gayeler güdülmüş olacaktır. Bununla birlikte Rabbimizin insanoğluna bahsettiği en büyük nimetlerden olan sağlık dikkate alınarak bir teknoloji kullanımı gerçekleştirilirse dini boyutu ile birlikte sıhhat yönü de göz ardı edilmemiş olacaktır.

Bunlara ilave olarak İslam dini, toplumun yararı ve maslahatı göz önüne alınarak gerçekleştirilen teknolojik gelişmeleri teşvik etmiştir. Zira Peygamber Efendimiz “İslam’da kim bir güzel çığır açarsa (yeni bir sünnet/gelenek ihdas ederse), ona, bu amellerin sevabı ile kendisinden başka onunla amel eden diğer kişilerin sevabı, onların sevabından hiçbir şey eksiltmeksizin, aynen kendisine verilir.” (Müslim “Zekat”, 69, “İlim” 15) buyurarak insanlığın yararı için çalışmanın önemini vurgulamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızın bu bölümünde araştırmanın temelini oluşturan yöntemi ve çalışma grubu hakkında bilgi verilecek, akabinde veri toplama ve analiz etme sürecinde tercih edilen teknikler açıklanacaktır.

2.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızın temelini nitel araştırma yöntemi oluşturmaktadır. Nitel araştırma, çoğunlukla sosyal bilimlerde tercih edilen bir yöntemdir. Bu bağlamda nitel araştırma, problem çerçevesinde öznel görüşleri de içinde barındıran, “algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik, nitel bir sürecin izlendiği” (Yıldırım – Şimşek, 2011, 39) bir yöntemdir. Nitel araştırma yönteminin örnek olay araştırma deseni çalışmamızın deseni olarak belirlenmiştir. Örnek olay araştırma deseni, olguların ve olayların tanımlanması ve açıklanması amacıyla bir veya birden fazla olayın sistematik bir şekilde incelenmesidir.

Bununla beraber çalışmamızda veri toplama aracı olarak, nitel araştırmanın veri toplama araçlarından olan döküman inceleme tercih edilmiştir. Döküman inceleme, araştırılacak olan olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin taranmasıdır (Baş – Akturan, 2008). Elde edilen verilerin analiz edilme sürecinde ise, içerik analizine başvurularak bulgular değerlendirilmiştir.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmamızın çalışma grubunu, bağımlılık konusu ile ilişkili olarak Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları oluşturmaktadır.

Din Öğretim Programları çalışma grubunu, 2018 yılından itibaren yürürlükte olan ilk ve ortaöğretim düzeylerinde kullanılan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler Dersleri Öğretim Programları oluşturmaktadır.

Din Öğretim Programları Ders Kitapları çalışma grubunu ise, 2022-2023 eğitim - öğretim yılı içerisinde ilk ve ortaöğretim kademelerinde okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler Ders Kitapları oluşturmaktadır.

Bu bağlamda belirlenen yöntem, model, veri toplama aracı ve analiz yöntemi esas alınarak çalışma grupları, bağımlılık konusu ile ilişkili olarak incelenmiş ve değerlendirme yapılmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması

Çalışmada nitel araştırma yönteminin veri elde etme aracı olan döküman inceleme aracı kullanılmıştır. Döküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan bir araçtır. Bu çerçevede analiz edilecek öğretim programları ve ders kitapları belirlenmiş, bu bağlamda değerlendirilecek bulgular tespit edilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Çalışmamızda elde edilen verilerin analiz edilme sürecinde, nitel araştırmanın analiz unsurlarından olan içerik analizine başvurulmuştur. İçerik analizi, verilerin derinlemesine incelenmesini ve verileri açıklayacak kavram ve temalara ulaşmayı gerekli kılmaktadır (Yıldırım – Şimşek, 2011). Bu bağlamda, araştırma verileri içerik analizi tekniği kullanılarak çözümlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Bağımlılık ile ilgili bir farkındalık oluşturmadaki etkisini değerlendirmek amacıyla Din Öğretim Programları, Bloom'un Taksanomisi'ne göre içerik analizi tekniği ile incelenmiş ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

İlgili Din Öğretim Programları'nın Ders Kitapları ise, bağımlılık konusu ile ilişkili olarak içerik analizi tekniğiyle incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu bağlamda mevcut ders kitaplarında, bağımlılık konusu ile ilgili ögelere ne kadar yer verildiği, amaçlanan hedefleri gerçekleştirmedeki katkısı, verilen mesajların niteliği, etkinlik ve alıştırma gibi faaliyetler içerik analizi tekniği ile incelenerek, elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BULGULAR VE YORUMLAR

3.1. Din Öğretim Programları'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular

Bu bölümde Din Öğretim Programları içinde yer alan “bağımlılık” konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda ilgili programlarda konumuzla ilişkili bulunan mevcut dersler zorunlu ve seçmeli olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. Akabinde ilgili öğretim programlarında bağımlılık ile ilişkili bulunan bölümler ele alınarak konu hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak, bağımlılık konusunun dolaylı bir anlatımla işlendiği öğretim programları ile ilişkili bilgilere yer verilmiştir.

3.1.1. Zorunlu Dersler

3.1.1.2. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular

Ülkemizde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) Dersi, 1982 Anayasası'nın 24. maddesi⁶ gereği ilk ve ortaöğretimde zorunlu okutulan dersler arasında yerini almaktadır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nın yapısı; üniteler, konular, kazanımlar, açıklamalar ve anahtar kavramlardan oluşmaktadır. Üç bölümden oluşan programın birinci bölümünde, Milli Eğitim Bakanlığı Öğretim Programları'nın amaçları ve perspektifi gibi bilgilere yer verilmektedir. İkinci bölümde, DKAB Öğretim Programı'nın genel amaçları ve vizyonu hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Üçüncü bölümde ise, sınıf kademelerinde işlenecek olan ünite, konu, kazanım ve bu konulara dair bilgiler yer almaktadır (MEB, 2018).

İlgili öğretim programının ünite ve ünite içerikleri, öğrencilerin gelişim süreçleri ve hazır bulunuşlukları, derslerin kazanımları ve konuların birbirleriyle

⁶ “Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.”

olan ilişkileri göz önüne alınarak hazırlanmaktadır. Bu bağlamda her sınıf kademesinde beş ünite işlenmektedir (MEB, 2018).

Öğretim programları; hedefler, içerik, öğrenme-öğretme süreci ve değerlendirme olmak üzere dört öğeden oluşmaktadır (Demirel, 2010). Bu doğrultuda DKAB Dersi Öğretim Programı değerlendirildiğinde, bağımlılık konusu doğrudan ve dolaylı anlatım olmak üzere iki şekilde işlenmiştir (MEB, 2018). Ancak dolaylı anlatımla işlenen bölümler için yeni bir başlık açıldığından dolayı burada zikredilmeyecektir⁷.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda (4-12) bağımlılık konusunun doğrudan anlatımla işlendiği bölümler aşağıda yer alan tabloda ele alınmıştır:

Tablo 3. 1. Din Öğretim Programları'nda bağımlılık konusunun doğrudan işlendiği bölümler

SINIF	ÜNİTE	KONU	ÜNİTE KAZANIM VE AÇIKLAMALARI
6	3	1. “Bazı Zararlı Alışkanlıklar” 2. “Zararlı Alışkanlıklara Başlama Sebepleri” 3. “Zararlı Alışkanlıklardan Korunma Yolları	1.“İslam dininin yasakladığı zararlı alışkanlıklara ayet ve hadislerden örnek verir.” 2. “Zararlı alışkanlıklara başlama sebeplerini sorgular.” 3. “ Zararlı alışkanlıklardan korunma yollarını tartışır.” 4. “Zararlı alışkanlıklardan kaçınmaya istekli olur.”

⁷ İlgili bölüm için bkz: s. 45.

Tablo 3. 1. (devam) Din Öğretim Programları’nda bağımlılık konusunun doğrudan işlendiği bölümler

12	4	2. “Gıda Maddeleri ve Bağımlılıkla İlgili Meseleler”	3. “Gıda maddeleri ve bağımlılık konusundaki dinî ve ahlaki ilkeleri açıklar.” maddesinin açıklama kısmında “Yiyecek ve içecekler konusunda “Eşyada asıl olan ibahadır.” ilkesi kapsamında “yasakların sınırlı, helaller alanının ise geniş olduğu” vurgulanır. İslam dinine göre yenilmesi ve içilmesi yasaklanmış olan gıdalara örnekler verilir. Yiyecek ve içeceklerle ilgili yasakların delillerine ve hikmetlerine yer verilir. Genetiği ve öz niteliği değiştirilmiş yiyecek ve içeceklerin insanın beden ve ruh sağlığı üzerindeki etkilerine değinilir. Uyuşturucu madde, alkol ve sigara kullanımı ile kumar oynamak gibi bağımlılığa neden olan zararlı alışkanlıklara yer verilir.”
----	---	--	---

Bağımlılık, günümüzde bireyler için ciddi bir tehdit oluştururken DKAB Öğretim Programı’nda bu hususta önemli sayılabilecek boyutta bir bilgiye rastlanmamakla birlikte 6. sınıfın 3. ünitesinde bağımlılık hakkında bilgilerin yer aldığı ve konunun bir ünite halinde işlendiği tespit edilmiştir. Ünite açıklamasında “*Bazı Zararlı Alışkanlıklar*”, *Zararlı Alışkanlıklara Başlama Sebepleri*” ve “*Zararlı Alışkanlıklardan Korunma Yolları*” şeklinde başlıklar oluşturularak konu işlenmektedir. Söz konusu ünite işlenirken öğrencilerin gözlemlerinden yararlanılması gerektiği, çevrelerinde karşılaştıkları olumsuz durum ve davranışlara karşı yapıcı, mantık çerçevesinde ve akılcı bir tutumla yaklaşması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Ünite kazanımlarının ilk maddesi “*İslam dininin yasakladığı zararlı alışkanlıklara ayet ve hadislerden örnek verir.*” şeklindedir. Kazanım açıklamasında ise sigara, alkol, kumar yahut uyuşturucu madde kullanımı gibi zararlı alışkanlıklara vurgu yapılması istenmektedir. Ayrıca zararlı alışkanlıkların birey ve toplumda oluşturduğu olumsuz yansımalarının da derste dile getirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (MEB, 2018, 28). Ünite kazanımlarının devamında ise “*Zararlı alışkanlıklara başlama sebeplerini sorgular.*” , “ *Zararlı alışkanlıklardan korunma yollarını tartışır.*” , “*Zararlı*

alışkanlıklardan kaçınmaya istekli olur.” maddeleri zikredilmektedir (MEB, 2018, 28).

Bunlara ek olarak 12. sınıfın 4. ünitesinde “*Güncel Dini Meseleler*” başlığında bağımlılık konusu ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Ünite açıklamasında “*Gıda Maddeleri ve Bağımlılıkla İlgili Meseleler*”e değinilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır (MEB, 2018, 33).

Ünite kazanımlarında “*Gıda maddeleri ve bağımlılık konusundaki dinî ve ahlaki ilkeleri açıklar.” ”Yiyecek ve içecekler konusunda “Eşyada asıl olan ibahadır.” ilkesi kapsamında “yasakların sınırlı, helaller alanının ise geniş olduğu” vurgulanır. “İslam dinine göre yenilmesi ve içilmesi yasaklanmış olan gıdalara örnekler verilir.” “Yiyecek ve içeceklerle ilgili yasakların delillerine ve hikmetlerine yer verilir.” “Genetiği ve öz niteliği değiştirilmiş yiyecek ve içeceklerin insanın beden ve ruh sağlığı üzerindeki etkilerine değinilir.” “Uyuşturucu madde, alkol ve sigara kullanımı ile kumar oynamak gibi bağımlılığa neden olan zararlı alışkanlıklara yer verilir.” maddeleri zikredilmektedir (MEB, 2018, 34).*

İlk ve ortaöğretim DKAB Öğretim Programı’na bakıldığında bireylere din öğretimi gerçekleştirilirken birtakım hususlara dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu hususlar insana, hürriyete, düşünceye, ahlaki olana ve kültürel mirasa gösterilecek olan saygıyı ifade etmektedir. Bu bakış açısının öğretim programlarının geliştirilmesinden başlayarak, ders kitaplarının hazırlanma süreci de dahil olmak üzere öğrencinin dinle kuracağı iletişime kadar her alanda dikkate alınmasının gerektiği işaret edilmektedir (MEB, 2010; Sancak, 2019). Ayrıca öğretim programı, çağın şartlarına göre hızla değişim gösteren bilimsel ve teknolojik gelişmelerin sonucunda meydana gelen problemler karşısında bireylerin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal becerilerine katkıda bulunmayı amaç edinmektedir (MEB, 2010). Programın hazırlanma aşamasında dikkat edilmesi beklenen bir diğer husus ise; “Dinin sadece bilgi olarak öğretilmesiyle yetinilmeyip öğrencilerin aynı zamanda ahlaki erdemleri ve değerleri içselleştirmesine yardımcı olmak” şeklinde ifade edilen değerlerle bütünleşmiş, güzel ahlak sahibi bireyler yetiştirmektir. Bu durum, programın bilişsel, duyuşsal ve davranışsal alana da vurgu yaptığını gözler önüne sermektedir (Turan, 2013,

283). Bu görüşten yola çıkarak DKAB Öğretim Programı'nda bağımlılıkla ilgili hedeflenen kazanımların bireyde davranışa dönüşmesi açısından bir farkındalık oluşturmadaki etkisi Bloom Taksonomisi'ne göre analiz edildiğinde aşağıda yer alan tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3. 2. Bağımlılık konusu ile ilgili olarak yer verilen kazanımların öğrenme alanı

SINIF/ÜNİTE	KAZANIMLAR	KAZANIMLARIN ÖĞRENME ALANI
6/3	1.“İslam dininin yasakladığı zararlı alışkanlıklara ayet ve hadislerden örnek verir.”	1. Bilişsel Alan Bilgi Basamağı
	2. “Zararlı alışkanlıklara başlama sebeplerini sorgular.”	2. Bilişsel Alan Uygulama Basamağı
	3. “Zararlı alışkanlıklardan korunma yollarını tartışır.”	3. Bilişsel Alan Sentez Basamağı
	4. “Zararlı alışkanlıklardan kaçınmaya istekli olur.”	4. Duyuşsal Alan Tepkide Bulunma Basamağı
12/4	3. “Gıda maddeleri ve bağımlılık konusundaki dinî ve ahlaki ilkeleri açıklar.”	3. Bilişsel Alan Kavrama Basamağı

Bu bağlamda bağımlılıkla ilgili bir farkındalık oluşturacak ya da bağımlılıkla ilgili sorunların çözümüne dair katkı sunacak kazanımların çoğunluk olarak bilişsel basamakta yer aldığı, duyuşsal alanda sadece bir kazanıma yer verildiği ve davranışsal alana hitap eden bir kazanımın bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durum ilk ve ortaöğretim müfredatının çoğunluğunda göze çarpan bir problem olarak yer almaktadır.

İlk ve ortaöğretim müfredatında doğrudan bir anlatımla iki üniteye yer alan bağımlılık konusu hakkında altı kazanımın sadece bir tanesi duyuşsal alana hitap etmektedir. Nitekim dinin, bireyin hayatında çağrışımlar yapması, yaşantısında yol gösterici nitelikte bulunması ve aktarılan bilgilerin kalıcı olabilmesi için

bilişsel alanın önemi kadar duygu boyutunun da önemi vurgulanmaktadır (Turan, 2013). Bu bağlamda günümüzde tehdit unsuru olan bağımlılıkla ilgili sorunların çözümü noktasında DKAB Öğretim Programı'nın çok yeterli olmadığı söylenebilir.

3.1.2. Seçmeli Dersler

3.1.2.1. Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular

Ülkemizde Temel Dini Bilgiler (TDB) Dersi, 2012 yılından itibaren ortaokul ve lise düzeyinde isteğe bağlı alınabilen seçmeli ders kategorisinde yer almaktadır (Arslandağı, 2015).

2012 yılından sonra başlı başına bir ders olarak “Temel Dini Bilgiler İslam-1” ve “TDB İslam-2” şeklinde yerini almıştır. Söz konusu ders ortaokullarda seçmeli iken imam hatip ortaokullarında zorunlu dersler arasında bulunmaktadır. Ortaokullarda haftada iki ders saati olan TDB Dersi, imam hatip ortaokullarında bir ders saati şeklinde verilmektedir (MEB, 2018).

Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı iki düzey şeklinde hazırlanmıştır. Birinci düzey İslam 1, ikinci düzey ise İslam 2 dersini ifade etmektedir. Bu dersi ilk defa almak isteyen bir öğrenci ise istediği düzeyi seçme hakkına sahiptir. İlgili öğretim programının yapısı; üniteler ve konular, kazanımlar ve açıklamalar şeklinde iki bölümde ele alınmaktadır. İki bölümden oluşan programın birinci bölümünde, DKAB Dersi Öğretim Programı'nda yer aldığı gibi, Milli Eğitim Bakanlığı Öğretim Programları'nın amaçları ve perspektifi gibi bilgilere yer verilmektedir. İkinci bölümde ise TDB Dersi Öğretim Programı'nın genel amaçları ve vizyonu hakkında açıklamalar yapıldıktan sonra, seçilen dönemde işlenecek olan ünite, konu, kazanım ve bu konulara dair bilgiler yer almaktadır (MEB, 2018).

İlgili öğretim programının ünite ve ünite içerikleri oluşturulurken öğrencilerin gelişim süreçleri ve hazır bulunuşlukları, derslerin kazanımları ve hedefleri, konuların birbirleriyle olan ilişkileri göz önüne alınarak

hazırlanmaktadır. Bu bağlamda seçilen öğretim döneminde 4 ünite işlenmektedir (MEB, 2018).

Öğretim programları; hedefler, içerik, öğrenme- öğretme süreci ve değerlendirme olmak üzere 4 öğeden oluşmaktadır (Demirel, 2010). Bu doğrultuda TDB Dersi Öğretim Programı değerlendirildiğinde, bağımlılık konusu doğrudan ve dolaylı anlatım olmak üzere iki şekilde işlenmiştir (MEB, 2018). Ancak bağımlılık konusunun dolaylı anlatımla işlenen bölümleri için yeni bir başlık açıldığından dolayı burada zikredilmeyecektir.⁸

TDB Dersi Öğretim Programı'nda bağımlılık konusunun doğrudan bir anlatımla işlendiği bölümler aşağıda yer alan tabloda ele alınmıştır:

Tablo 3. 3. Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda bağımlılık konusunun doğrudan işlendiği bölümler

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM AÇIKLAMASI	VE
Ortaöğretim İslam 1	1	3. “Sosyal Hayatı Olumsuz Etkileyen Bazı Unsurlar 3.7. “Alkol ve Madde Bağımlılığı”	5. “Sosyal hayatı olumsuz etkileyen unsurları fark eder.”	

Bağımlılık olgusu ile ilgili olarak bir farkındalık oluşturma hususunda, TDB Öğretim Programı incelendiğinde önemli sayılabilecek boyutta bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Ortaöğretim Temel Dini Bilgiler İslam 1 Dersi'nde “İslam ve Sosyal Hayat” ünitesinin bir başlığında bağımlılık konusu ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. “Sosyal Hayatı Olumsuz Etkileyen Bazı Unsurlar” konusunun alt başlıklarından biri olan “Alkol ve Madde Bağımlılığı”nda bağımlılıktan bahsedilmektedir. Konunun kazanımında ise “Sosyal hayatı olumsuz etkileyen unsurları fark eder.” maddesi zikredilmektedir (MEB, 2018, 15).

⁸ İlgili bölüm için bkz: s. 46.

TDB Öğretim Programı; “Öğrencilerin Allah’a ve Resul’üne karşı sorumluluklarını bilmelerini, bireysel ve toplumsal vazifelerinin farkında olmalarını, İslam dininin özüne ve insanın yaratılışına uygun yaşamaya zemin hazırlayan iman, ibadet, ahlak ve sosyal hayatla ilgili konuları temel düzeyde öğrencilere vermeyi ve onları ahlaki tavır ile tutumlar açısından tutarlılık gösteren bireyler olarak yetiştirmeyi amaçlamaktadır.”(MEB, 2018; Sancak, 2019,).

Bu bağlamda programın amaçları bilişsel, duyuşsal ve davranışsal alana da vurgu yapmaktadır. Bu görüşten yola çıkarak TDB Öğretim Programı’nda bağımlılıkla ilgili hedeflenen kazanımların bireyde davranışa dönüşmesi açısından bir farkındalık oluşturmadaki etkisi Bloom Taksonomisi’ne göre analiz edildiğinde zikredilen kazanımın, duyuşsal alanın alma basamağında yer aldığı tespit edilmiştir.

Bu bağlamda bağımlılıkla ilgili bir farkındalık oluşturma ya da bağımlılıkla ilgili sorunların çözümüne dair katkı sunması bakımından ilgili öğretim programına ait sadece bir kazanımın yer alması konunun önemi bakımından yeterlilik arz etmeyebilir. Ancak ilgili kazanımın duyuşsal alana hitap ediyor olması, büyük bir önem taşımaktadır. Nitekim dinin bireyin yaşantısı içinde yer edebilmesi bilişsel ve duyuşsal alanın birlikteliği ile sağlanabilmektedir. Aynı zamanda duyuşsal alan; davranışsal öğrenmeler açısından zemin teşkil etmektedir. Böylece ilgili kazanımın davranışsal öğrenme için bir basamak etkisi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Ancak duyuşsal alanda gerçekleştirilen öğrenmenin yeterli düzeye ulaşmaması durumunda alınan bilginin içselleştirilmesiyle birlikte davranışa dönüşmesi imkân dâhilinde değildir (Güneş, 2017). Bu sebeple ilgili programda yer alan bağımlılıkla ilintili kazanımın çok az olması ve öğretim amaçlarının hedefe ulaşmadaki yetersizliği TDB Öğretim Programı’nda göze çarpan bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda ilgili programın bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma hususunda çok yeterli olmadığı söylenebilir.

3.1.3. Bağımlılık Konusunun Dolaylı Yoldan İşlendiği Öğretim Programları İle İlgili Bulgular

Yürütülen çalışmada Din Öğretim Programları içerisinde bulunan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Temel Dini Bilgiler ve Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programları, bağımlılık konusunu ele alma bakımından incelemeye alınmıştır. Çalışma sonucu ilgili programlarda bağımlılık konusunun doğrudan ve dolaylı bir anlatımla işlendiği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda bağımlılık konusunun dolaylı olarak çalışıldığı ilgili yerler aşağıda maddeler halinde ele alınmıştır:

- DKAB 9. sınıf düzeyinde 4. ünite “*Gençlik ve Değerler*” başlığında zikredilmektedir. 3. Kazanım olan “*Temel değerleri ayet ve hadislerle ilişkilendirir.*” maddesinin açıklamasında “*bedeni ve maddi hazlara aşırı düşkünlükten korunması*” şeklinde ifade edilmektedir (MEB, 2018, 18).
- DKAB 10. Sınıf düzeyinde 4. Ünite “*Ahlaki Tutum ve Davranışlar*” başlığında zikredilmektedir. Ünite açıklamasında “*İslam Ahlakında Yerilen Bazı Davranışlar*”a değinilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Kazanım ve açıklamalarında “*İslam ahlakında yerilen bazı davranışları ayet ve hadislerle açıklar.*” “*Öğrencilerin İslam ahlakında yerilen bazı davranışların, bireysel ve toplumsal zararlarını değerlendirmelerine yönelik etkinliklere yer verilir.*” maddeleri zikredilmektedir (MEB, 2018, 23).
- Peygamberimizin Hayatı Dersi 7. Sınıf düzeyinde 2. Ünite “*Peygamberimizin Evrensel Mesajları*” başlığında zikredilmektedir. Ünite içeriğinde bir başlık olarak “*İnsanların Dokunulmazlıklarının Gözetilmesi*” konusuna değinilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Kazanımlarda ise “*Peygamberimizin can, din, namus, akıl ve mal güvenliği ile ilgili mesajlarını kavrar.*” maddesi zikredilmektedir (MEB, 2018, 33).
- Ortaöğretim TDB İslam 1 Dersi 4. Ünite “*Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*” başlığında zikredilmektedir. Ünite konusu “*Allah’a Karşı Vazifelerimiz*”, “*Peygamberimize Karşı Vazifelerimiz*”, “*İnsanlara Karşı Vazifelerimiz*”

şeklindedir. Kazanım ve açıklamalarında ise “Allah’a karşı vazifelerini yerine getirmeye özen gösterir”, “Peygamberimize karşı vazifelerini yerine getirmeye istekli olur.”, “İnsanlara karşı vazifelerini kavrar.”, “Kul hakkı; can, mal, namus emniyeti; saygı, sevgi, keder ve sevince ortak olma konularına kısaca değinilecektir.” maddeleri zikredilmektedir (MEB, 2018, 18).

Yapılan inceleme sonucunda bağımlılık olgusu ile ilgili Din Öğretim Programları’nda doğrudan ve dolaylı olmak üzere birtakım kazanımlara yer verildiği, büyük bir kısmının bilişsel alana hitap ettiği, duyuşsal alan için yer verilen kazanımların yok denecek kadar az olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla birey eyleme döktüğü davranışının hatalı olduğunu bilse bile, sadece ‘bilmek’ yeterli gelmeyeir. Bu bağlamda bireyin yanlış davranışlara yönelmesini engelleyecek bir mekanizmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu da ancak verilen bilgiye duygu boyutunun eklenmesiyle gerçekleşebilmektedir. O halde ilgili programların öğrenme alanlarında duygu boyutuna hitap edecek kazanımlara daha çok yer verilmesi gerektiği, bu bağlamda mevcut programın yeterliliğini artıracığı düşünülmektedir.

3.2. Ders Kitaplarında Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular

Bu bölümde ilgili öğretim programlarının ders kitapları içinde yer alan “bağımlılık” konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda mevcut ders kitapları bağlı bulundukları derslere göre zorunlu ve seçmeli olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. Ardından ilgili ders kitaplarında yer alan bağımlılık konusu ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Son olarak bağımlılık konusunun dolaylı bir anlatımla işlendiği ders kitapları ile ilgili bilgiler ele alınmıştır.

3.2.1. Zorunlu Dersler

3.2.1.1. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular

1982 Anayasası gereği, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi, ilk ve ortaöğretimde zorunlu okutulan dersler arasında yer almaktadır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, toplam beş üniteden oluşmaktadır. Ünite ve içerikleri, öğrencilerin gelişim seviyeleri, hazır bulunuşlukları, öğretim hedefleri, dersin amaçları, konuların aşamaları ve birbirleriyle olan bağlantıları dikkate alınarak hazırlanmaktadır (MEB, 2018). Bu doğrultuda ilgili ders kitabı, bağımlılık konusu bağlamında incelenmiş, bağımlılık olgusunun doğrudan ve dolaylı bir anlatımla işlendiği tespit edilmiştir. Bağımlılık konusunun dolaylı yoldan işlendiği bölümler için ayrı bir başlık açılmıştır.⁹ Bu sebeple bu kısımda bağımlılık konusunun sadece doğrudan ele alındığı ilgili yerler işlenecektir.

3.2.1.1.1. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı'nda sadece bir üniteye konumuzla ilgili bilgilerin yer aldığı tespit edilmiştir:

- **3. Ünite “Zararlı Alışkanlıklar”**

Adı geçen ünite toplam 5 başlıktan oluşmaktadır. Bir başlık hariç olmak üzere kalan 4 başlık bağımlılık konusu ile birebir ilgilidir (Macit, 2022).

Üniteye ilk olarak “Zararlı Alışkanlıklar” başlığı altında Hz. Peygamberin “İçki bütün kötülüklerin anasıdır.” (Nesai, “Eşribe”, 44) hadis-i şerifi zikredilerek başlanmaktadır. Hadisin devamında ünite hazırlık aşaması olarak içkinin yasaklanması ile ilgili ayet yahut hadisin bulunması; içki, kumar, sigara ve uyuşturucu gibi maddeler hakkında bilgi sahibi olmak adına bir sınıf panosu yapılması istenmektedir. Aynı zamanda bu maddelerden korunmak için neler yapılması gerektiği hakkında bir araştırma ödevi verilmektedir (Macit, 2022).

Ünitenin ilk konusu “Bazı Zararlı Alışkanlıklar” başlığıyla işlenirken, zararlı alışkanlık tanımı yapılarak bağımlı olma durumunun nasıl gerçekleştiği üzerinde durulmaktadır. Ardından zararlı alışkanlık kapsamında ilk akla gelenin sigara olduğundan bahsedilerek, birbiri ardınca zararlı alışkanlıklar zikredilmektedir. Sigara hakkında bilgi verirken sigara kullanımının sebep olduğu hastalıklar ve sigaranın dini boyutu yani hükmü ele alınmaktadır (Macit, 2022).

⁹ İlgili bölüm için bkz: s. 55

Sigara hakkında bir çerçeve oluşturduktan sonra alkollü içecek ve uyuşturucu hakkında bilgi verilmektedir. Aynı sigara konusunda olduğu gibi tanımın ardından bu alışkanlıkların sebep olduğu maddi ve manevi hastalıklar zikredilmektedir.

Son olarak ise kumar konusu ele alınmaktadır. Kumar konusu açıklanırken ayet ile desteklenmektedir. Zararlı alışkanlıkların dördüncüsü olarak zikredilen kumarın tanımı yapılarak, hangi işlemlerin kumara dahil olduğu hakkında bilgi verilmektedir. ‘Haksız kazanç’ olarak ifade edilen kumar hakkında ayet ve hadisler delil olarak getirilmektedir. Kumarın kişiye, ailesine ve çevresine verdiği zararlardan bahsedilmektedir (Macit, 2022).

Konunun devamında küçük bir etkinlik baloncuğu açılarak öğrencilerden iki grup oluşturmaları istenmektedir. Bu iki gruptan içki, kumar, uyuşturucu ve sigaranın zararları hakkında bilgi toplaması ve sonrasında edindiği bilgileri sınıfta paylaşımları istenmektedir (Macit, 2022). Etkinlik baloncuğu sonrası “*Zararlı Alışkanlıklara Başlama Sebepleri*” başlığı açılarak konuya hazırlık aşaması sağlanmaktadır. Ardından “*kötü alışkanlıkların zararlarının bilindiği halde insanların neden bu tür alışkanlıklara yöneldiği*” sorusu sorulmaktadır. Bu soruyla konuya giriş yapılarak alt zemin oluşturulmaktadır. Kötü alışkanlıklara başlama sebepleri konu içerisinde önce bir bütün halinde verilerek sonra teker teker açıklanmaktadır. Konu arasında etkinlik baloncuğu açılarak, verilen atasözlerinin konuyla olan bağlantısı irdelenmektedir. İlgili başlığın konu bitiminde yeni bir etkinlik baloncuğu açılarak bir bütün halinde konunun tekrarı yapılmaktadır. ‘*Zararlı alışkanlıklara yönelten etkenlerin*’ şemaya yazılması istenmektedir (Macit, 2022).

Ünitenin üçüncü başlığı olarak “*Zararlı Alışkanlıklardan Korunma Yolları*” zikredilmektedir. Yine her konu başlangıcında olduğunda gibi bir soru ile konuya başlanırken, “*zararlı alışkanlıklardan korunmak için neler yapılabilir?*” sorusu ile beyin fırtınası yapılmaktadır (Macit, 2022). Kişinin bilinçlendirilmesi, maddi ve manevi anlamda kendini koruması, sanatsal etkinliklere yönlendirme ve çevre duyarlılığını kazandırma şeklinde maddeler oluşturularak konu açıklanmaktadır (Macit, 2022).

Son olarak bir okuma metni kutucuğuna yer verilerek, İbrahim Güngör'ün *“Belirli Gün ve Haftalar”* adlı kitabından *“Sağlık Düşmanları”* başlıklı şiiri öğrencilerin ilgisine sunulmaktadır (Macit, 2022).

3.2.1.1.2. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabı

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabı'nda sadece bir ünite konumuzla ilgili bilgiler tespit edilmiştir.

• 4. Ünite “Güncel Dinî Meseleler”

Ünitenin giriş kısmında kazanımlar zikredilirken bağımlılıkla ilgili dini ve ahlaki kurallar hakkında bilgi verileceği ve öğrenileceği bildirilmektedir. Ünite beş bölümde ele alınırken bağımlılıkla ilgili bilgilere ise sadece bir başlıkta yer verilmektedir.

4.2. “İktisadi Hayatla İlgili Meseleler”

“Gıda Maddeleri ve Bağımlılıkla İlgili Meseleler”

Helal ve haram çizgisinin oluşturulmaya çalışıldığı ilgili konuda yeryüzünde yer alan her şeyin insanın yararına yaratıldığı ve emrine verildiği belirtilerek konuya giriş yapılmaktadır. Bu doğrultuda zehirli ve uyuşturucu özelliği bulunan, sarhoşluk veren her türlü maddenin haram olduğu ifade edilmektedir (Yılmaz vd., 2022).

“Paylaşalım” başlığı altında *“Bağımlı olma özgür ol. Bağımlılık tutsaklıktır.”* sözü ile öğrencilere ne anladığını paylaşması istenmektedir. Ardından insana bahşedilen akıl nimetinin öneminden bahsedilerek, İslam dininin aklın işlevsiz hale gelmesine imkân verecek her türlü şeyi yasakladığı ifade edilmektedir (Yılmaz vd., 2022)..

Ardından bağımlılık olgusunun bireye, ailesine, çevresine ve topluma verdiği zararlar dile getirilmektedir. Örneklerle açıklanan ilgili paragrafta alkol ve uyuşturucu bağımlılığının verdiği zararlar dile getirilmektedir (Yılmaz vd., 2022).

İlgili ders kitabında İslam'da korunması gereken beş temel değer önemi ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu değerlere zarar verecek her türlü fiilin İslam dini tarafından yasaklandığı belirtilmektedir (Yılmaz vd., 2022).

Son olarak sigara içmenin dini boyutundan bahsedildiği paragrafta yasaklanan şeylerin yapılmasının günah olduğu ve bu fiilleri eyleme dökmekle birlikte yardımcı olmanın da günah olduğu belirtilmektedir (Yılmaz vd., 2022).

Bu bağlamda DKAB 6. Ve 12. Sınıf Ders Kitabı'nın incelenmesi sonucunda tespit edilen bilgiler aşağıda ele alınmaktadır.

Mevcut ders kitaplarında bahsedilen zararlı alışkanlıklar konusu İslam dininin iki ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve hadis- i şeriflerle desteklenmiştir. Metinde kullanılan ayetlerde *“Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları”*, hadis-i şeriflerde ise Buhari'nin Sahih-i Buhari'si, Müslim'in Sünen'i gibi birinci dereceden kaynak özelliğine sahip eserler tercih edilmiştir. Kullanılan ayet ve hadislerin özenle seçildiği ve öğrencilerin anlayabileceği şekilde sade bir anlatımla işlendiği söylenebilir. Örneğin; kumar oynamakla ilgili olarak; *“Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali olması müstesna, mallarınızı aranızda batıl(haksız ve haram yollar) ile (alıp vererek) yemeyin...”* (Nisâ 4/29) ayeti (Macit, 2022, 60), içki içmekle ilgili olarak; *“İçki bütün kötülüklerin anasıdır.”* (Nesâi, *“Eşribe”*, 44) hadisi (Macit, 2022, 59) sade ve açık bir şekilde verilmiştir. Sarhoş etme özelliği bulunan her maddenin haram olduğu ifade edilirken Hz. Peygamberin *“Sarhoşluk veren bütün içkiler haramdır.”* hadisi ile konu sade ve açık bir dille işlenmektedir (Yılmaz, 109). Bu bağlamda örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Aynı zamanda konu içerisinde verilen ayet ve hadisler, öğrenciye kazandırılmak istenen hedef davranışı destekleyecek nitelikte seçilmiştir. Örneğin; kötü davranış ve alışkanlıkları olan kimselerden uzak durmak gerektiği bahsedilirken Hz. Peygamberin *“Kişi arkadaşının dini (yaşayışı) üzeredir. O halde herkes, kiminle arkadaşlık yaptığına dikkat etsin.”* (Ebu Davud, *“Edep”*, 19) hadisi ile konu desteklenmiştir (Macit, 2022, 61).

Zararlı alışkanlıklar bağlamında ilgili ders kitaplarında metin içerisinde çoğunlukla uyarı içerikli cümleler ve olumlu- olumsuz gereklilik kipinin kullanıldığı mesaj nitelikleri bulunmaktadır. Örneğin; *“Bireye ve topluma çok zararı olan kötü alışkanlıklardan uzak durmalıyız. Kendimize faydalı olan arkadaşlıklar edinmeliyiz. Kitap okumaya, sportif ve kültürel etkinliklerde*

bulunmaya önem vermeliyiz (Macit, 2022, 64).”, “... Zararlı alışkanlıklara hiç başlamamak gerektiğini unutmamalıyız (Macit, 2022, 62).”, “Alkol ve uyuşturucu bağımlılığı aile ilişkilerini de olumsuz etkiler (Yılmaz vd., 2022, 114).”, “Bağımlılık yapan maddeler insanın akıl melekesi, zihni ölçüleri, karakter ve davranışlarının bozulmasına sebep olur (Yılmaz vd., 2022, 112).” gibi ifadeler yer almaktadır. Bunlara ilave olarak işlenen konuların genelinde düz bir anlatımın tercih edildiği tespit edilmiştir.

İlgili ders kitaplarında yer alan “*Düşünelim-Hazırlanalım*”, “*Paylaşalım*” yahut “*Etkinlik*” başlığı altında yer alan materyallerin öğrenciyi düşünme, yorumlama, tartışma ve değerlendirme yetilerini kazandırmaya güdülediği söylenebilir. Bu doğrultuda “*Düşünelim-Hazırlanalım*” başlığı altında “*İnsanlar, sigara, içki ve kumar gibi kötü alışkanlıkların zararlarını bildikleri halde niçin bu tür alışkanlıklara yönelmektedirler?*” gibi sorular bireyin bilgi seviyesini ölçmekten ziyade, öğrenciye düşünme becerilerini kazandırmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda bağımlılıkla ilgili farkındalık kazandırma hususunda bu tarz materyallerin, kazanımı destekleyici özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

Mevcut ders kitaplarında zararlı alışkanlıklar bağlamında yer alan okuma metinleri incelendiğinde “*Sağlık Düşmanları*” başlığı altında bir çalışma yer almaktadır (Macit, 2022, 65). Buna ek olarak 12. Sınıf DKAB Ders Kitabı’nda Alparslan Özyazıcı’ya ait olan “*Alkollü İçkiler Sigara ve Madde Bağımlılığı*” kitabından bir kesit sunulmaktadır (Yılmaz vd., 2022,, 113). “*Okuma metinleri, öğrencilerde oluşturulmak istenen dini, millî, ahlâkî ve evrensel değerler bakımından oldukça önemlidir.*” (Şimşek, 2012). Aynı zamanda ilişkilendirildiği konunun kavranmasına katkı sağlayan bir materyaldir. Bu doğrultuda ilgili okuma metinlerinin bağımlılıkla ilgili bir farkındalık oluşturma hususunda yardımcı olacağı düşünülmektedir.

3.2.2. Seçmeli Dersler

3.2.2.1. Temel Dini Bilgiler Ders Kitabı'nda Bağımlılık Konusu İle İlgili Bulgular

Ortaokul ve lise kademelerinde isteğe bağlı olarak alınabilen Temel Dini Bilgiler Dersi, seçmeli dersler arasında yer almaktadır.

TDB Ders Kitabı, İslam 1 ve İslam 2 olmak üzere iki ayrı ders kitabından oluşmaktadır. İslam 1 Ders Kitabı, İslam ve Hayat; İslam 2 ders kitabı ise İman ve İbadet Esasları içeriğini taşımaktadır. Kitapların içeriği toplam dört üniteden oluşmaktadır. Üniteler ve içerikleri; öğretim hedefleri, öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor becerileri dikkate alınarak hazırlanmaktadır (MEB, 2018). Bu doğrultuda ilgili ders kitabı, bağımlılık konusu bağlamında incelenmiş, bağımlılık olgusunun doğrudan ve dolaylı bir anlatımla işlendiği tespit edilmiştir. Bağımlılık konusunun dolaylı yoldan işlendiği bölümler için ayrı bir başlık açılmıştır.¹⁰ Bu sebeple bu kısımda bağımlılık konusunun sadece doğrudan ele alındığı bölümler işlenecektir.

3.2.2.1.1. Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim İslam 1 Ders Kitabı

Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim İslam 1 Ders Kitabı'nda sadece bir üniteye konumuzla ilgili bilgiler tespit edilmiştir.

- 1. Ünite "İslam ve Sosyal Hayat"

1.3. "Sosyal Hayatı Olumsuz Etkileyen Bazı Etkenler"

1.3.7. "Alkol ve Madde Bağımlılığı"

Ünite başlangıcında ilk olarak "*Sosyal hayatı olumsuz etkileyen ahlaki olumsuzluklar neler olabilir? maddeler halinde defterinize yazınız.*" şeklinde bir talepte bulunularak derse hazırlanılması istenmektedir (Nayir vd., 2018). Ünitenin 3. Konusu "*Sosyal Hayatı Olumsuz Etkileyen Bazı Etkenler*" başlığında ise; bir kavram haritasına başvurulmaktadır (Nayir vd., 2018).

"*Alkol ve Madde Bağımlılığı*" konusuna "*Akıl ve iradesini kullanamamak insana neler kaybettirir?*" sorusuyla başlanması istenilerek konuya giriş yapılmaktadır. Girişte akıl ve iradenin iyi ve kötüyü ayırt etmede yetkin iki

¹⁰ İlgili bölüm için bkz: s. 55

meleke olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda İslam’da beş değerin (akıl, can, nesil, mal ve din) korunması yönünde açıklamalar yapılırken, buna engel her türlü etkenin ise haram olduğu bildirilmektedir. Mevcut konuda bu durum Kur’an-ı Kerim’den bir ayet zikredilerek açıklanmaktadır: *“Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumar yoluyla ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?”* (Maide 5/90-91) Hz. Peygamberin de *“İçki, bütün kötülüklerin anasıdır.”* (Nesâi, “Eşribe”, 44) hadisi zikredilerek içkinin birçok olumsuz davranışa kapı açtığını belirtilmektedir. Alkollü içeceklerin ve uyuşturucu maddelerin kişiyi bağımlı hale getirdiği, akıl ve iradenin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin mümkün olmadığı üzerinde durulmaktadır. Sonrasında ise bağımlılığın sebep olduğu etkenler hakkında bilgi verilmektedir (Nayir vd., 2018).

Ünitenin işleniş sürecinde *“Alkol ve uyuşturucunun bireysel ve toplumsal zararları”* hakkında karşılaştırmalı bir kavram haritasına başvurulmaktadır (Nayir vd., 2018).

Bu bağlamda TDB İslam 1 Ders Kitabı’nda bahsedilen zararlı alışkanlıklar konusu İslam dininin iki ana kaynağı olan Kur’an-ı Kerim ve hadis- i şeriflerle desteklenmiştir. Metinde kullanılan ayetlerde *“Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları”*, hadis-i şeriflerde ise Buhari’nin Sahih-i Buhari’si, Müslim’in Sünen’i gibi birinci dereceden kaynak özelliğine sahip eserler tercih edilmiştir. Kullanılan ayet ve hadislerin özenle seçildiği ve öğrencilerin anlayabileceği şekilde sade bir anlatımla işlendiği söylenebilir. Örneğin; İslam’da korunması gereken beş değerden bahsederken; *“Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumar yoluyla ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister...”*(Mâide 5/90-91) ayeti, içki içmekle ilgili olarak; *“İçki bütün kötülüklerin anasıdır.”* (Nesâi, “Eşribe”, 44) hadisi sade ve açık bir şekilde verilmiştir (Nayir vd., 2018, 41).

Zararlı alışkanlıklar bağlamında ilgili ders kitabı incelendiğinde metin içerisinde çoğunlukla uyarı içerikli mesaj nitelikleri bulunmaktadır. Örneğin; *“Alkol kullanımı sosyal hayatı olumsuz etkiler.”*, *“ Yeteneklerimizi kullanmamızı engeller ve üretkenliğimizi azaltır. Bu durum bizi maddi ve manevi olarak zarara uğratar.”* (Nayir vd., 2018, 41) gibi ifadeler yer almaktadır. Bunlara ilave olarak düz bir anlatımın tercih edildiği tespit edilmiştir.

Mevcut ders kitabında bağımlılıkla ilgili olarak kavram haritalarına yer verildiği tespit edilmiştir. Kavram haritaları; anahtar bir kavramın merkeze alınarak, diğer kavramlarla olan ilişkisinin ele alındığı ve hiyerarşik bir sistemin olduğu materyallerdir. Bu materyaller bireyin öğrenme sürecinde aktif olmasını sağlamakla birlikte zihinsel faaliyetlere olumlu katkılar yapmaktadır (Güneş, 2017). Bu doğrultuda bağımlılıkla alakalı olarak farkındalık oluşturma noktasında bireylere bir bilinç aşılması söylenebilir.

3.2.3. Bağımlılık Konusunun Dolaylı Yoldan İşlendiği Ders Kitapları İle İlgili Bulgular

Yürütülen çalışmada Din Öğretim Programları içerisinde bulunan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Temel Dini Bilgiler ve Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programları'nın ilgili ders kitaplarında bağımlılık konusu incelemeye alınmıştır. Çalışma sonucu ilgili ders kitaplarında bağımlılık konusunun doğrudan ve dolaylı bir anlatımla işlendiği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda bağımlılık konusunun dolaylı olarak çalışıldığı ilgili yerler aşağıda maddeler halinde ele alınmıştır:

- **2022-2023 eğitim- öğretim döneminde hazırlanan Din Öğretim Ders Kitapları incelendiğinde bağımlılık konusunun müstakil bir konu yahut ünite içinde bahsedilmediği, bazı konularla irtibatlı olarak kısaca değinildiği tespit edilmiştir.**
 - 4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı'nda 4. ünitenin 3. konusu olan *“Hz. Muhammed'in Doğumu, Çocukluk ve Gençlik Yılları”* başlığında Hz. Peygamberin Muhammedü'l-Emin özelliğinden bahsederken, *“Zamanının kötü alışkanlıklarından*

uzak durur, içki içmez, kumar oynamazdı.” ifadesi yer almaktadır (Yiğit vd., 2021, 89).

- 8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 1. ünitenin 3. konusu olan *“Kaderle İlgili Kavramlar”* başlığının alt kategorisi olan *“Rızık”* kavramında, *“İslam dini, kumar, şans oyunları, gasp, hırsızlık gibi haksız kazanç yollarından gelir elde etmeyi yasaklamıştır.”* ifadesi yer almaktadır (Nayir vd., 2021, 26).
- 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 3. ünitenin 1. konusu olan *“İslam’da İbadet ve Kapsamı”* başlığında ibadet kavramının tanımı yapılırken *“Allah’ın yasakladığı yalan, gıybet, iftira, haksızlık, içki, kumar ve zina gibi kötülüklerden sakınmak da ibadet kapsamına girer.”* ifadesi yer almaktadır (Bektaş vd., (19 Aralık 2023), 59).
- 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 3. ünitenin 2. konusu olan *“İslam’da İbadet Yükümlülüğü”* başlığının alt kategorisi *“Mükellef ve Ef’âl-i Mükelleklerin”* bölümünde 6 kavram ele alınmaktadır. 6 kavramın 1.si olan *“Farz”* başlığında *“Allah’ın haram kılmış olduğu içki içmek, kumar oynamak, hırsızlık yapmak, yalan söylemek gibi davranışları yapmamak farzdır.”* ifadesi yer almaktadır. 6 kavramın 5.si olan *“Mübah”* başlığında bir örnek verilerek *“maç oynamanın kumar aracı edilmesinin haram olduğu”* ifadesi yer almaktadır (Bektaş vd., (19 Aralık 2023), 66).
- 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 3. ünitenin 3. konusu olan *“İslam İbadet Ahlak İlişkisi”* başlığında *“Kin, düşmanlık, kibir, alay etme, alkol, uyuşturucu, fuhuş gibi aşırı eğilim ve davranışlar gerçeği görmeye; doğru ve yerinde davranmaya engel olur.”* ifadesi yer almaktadır (Bektaş vd., (19 Aralık 2023), 74).
- 10. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 2. ünitenin 2. konusu olan *“Bir Genç Olarak Hz. Muhammed”* başlığında

“Hz. Muhammed gençlik çağında da kötü alışkanlıklardan uzak durmuş, arkadaş çevresini de bu doğrultuda belirlemiştir.” ifadesi yer almaktadır (Konaklı vd., 2019, 43).

- 10. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 4. ünitenin 4. konusu olan *“İslam Ahlakında Yerilen Bazı Davranışlar”* başlığında *“İletişim araçlarıyla uzun süre vakit geçirmek zaman ve emek israfıdır.”* ifadesi yer almaktadır (Konaklı vd., 2019, 103).
- 12. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 4. ünitenin 2. konusu olan *“İktisadi Hayatla İlgili Meseleler”* başlığında *“.... Dolayısıyla İslam’da hırsızlık gasp, yağma, faiz, kumar, karaborsacılık gibi mülk edinmek yasaklanmıştır.”* ifadesi yer almaktadır (Yılmaz, 2022, 102).
- 5. Sınıf Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı’nda 1. ünitenin 1. konusu olan *“Peygamberimizin Doğduğu Çevre”* başlığında cahiliye adetlerinden bahsedilirken *“Putâ tapıcılık, kan davaları, içki, kumar, yağmacılık gibi kötülükler yaygındı.”* ifadesi yer almaktadır (Akkaya vd., 2022, 16).
- 6. Sınıf Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı’nda 4. ünitenin 4. konusu olan *“Peygamberimizin Yeme İçme Adabı”* başlığında helal ve haram dairesinde yer alan yiyeceklerden bahsedilirken *“Domuz eti ve içki gibi yasakladığı yiyecek ve içecekler de vardır.”* ifadesi yer almaktadır (Arvas Balcı vd., (26 Aralık 2023), 95)
- 7. sınıf Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı’nda 2. ünitenin 1. konusu olan *“İnsanların Dokunulmazlıklarının Gözetilmesi”* başlığında aklın korunması ilkesinden bahsedilirken *“Bu yüzden İslam dini akıl sağlığının korunmasını emretmiş, akıl sağlığını tehlikeye sokacak zararlı maddelerin kullanımını ve doğru düşünmeyi engelleyen kötü alışkanlıkları yasaklamıştır.”* İfadesi yer almaktadır (Yılmaz vd., 2019, 51).
- 10. Sınıf Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı’nda 1. ünitenin 2. konusu olan *“Bir Sahabi Tanıyorum: Hz. Osman”* başlığında Hz.

Osman'ın özelliklerinden bahsedilirken “..... sarhoş edici hiçbir içecek içmemişti.” ifadesi yer almaktadır (Titiz, 2019, 30).

- 12. Sınıf Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı'nda 1. ünitenin 3. konusu olan “İslam'ı Anlama ve Yaşamada Sünnetin Yeri ve Önemi” başlığında sünnetin üstlendiği roller açıklanırken “... Kan davası, gasp, soygun, şiddet, intikam almak, kin beslemek, içki içmek, kumar oynamak, hırsızlık yapmak gibi fetr ve toplumun huzurunu bozan davranışları yasaklar.” ifadesi yer almaktadır (Koçak vd., 2019, 21).
- Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim/ Ortaokul İslam 2 Ders Kitabı'nda 4. ünitenin 4. konusu olan “Kul Hakkını Gözetmek” başlığında “Uyuşturucu, içki gibi zararlı maddeler insanlara zarar verdiği için haram kılınmıştır.” ifadesi yer almaktadır (Açık vd., 2021, 112).
- Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim/ Lise İslam 2 Ders Kitabı'nda 3. ünitenin 2. konusu olan “Orucun Önemi” başlığında “Oruç, sigara gibi kötü alışkanlıkları olan Müslümanlar için de, bu alışkanlıklardan kurtulabilmeleri adına bulunmaz bir fırsattır.” ifadesi yer almaktadır (Açık vd., 2021,74).

- **İlgili Din Öğretim Ders Kitapları incelemesi sonucunda bağımlılık konusunun bazı konularla irtibatlı bir şekilde, farklı bir bakış açısıyla ele alınarak bağımlılık türü ile ilgili bilgi verildiği tespit edilmiştir.**

- 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı'nda 3. ünitenin 3. konusu olan “İletişim ve Konuşma Adabı” başlığında teknoloji bağımlılığından bahsedilmektedir.

“Günümüzde internet ve sosyal medya, insanlar arası iletişimde oldukça önem kazanmıştır. Bu iletişim kanalları hem uzaktaki kişilerle iletişim kurmayı hem de çok geniş kitlelere ulaşmayı sağlamaktadır. Sosyal medya sayesinde iletmek istediğimiz bir mesajı ya da paylaşmak istediğimiz bir bilgiyi kolaylıkla insanlara ulaştırabiliriz. Ancak internet ve sosyal

medyanın bize sağladığı imkânları adab kurallarına uygun bir şekilde kullanmamız gerektiğini de unutmamalıyız. Sosyal medyada paylaştığımız bilgilerin mahremiyeti zedeleyecek nitelikte olmamasına dikkat etmeliyiz. Kullandığımız ifadeleri doğru seçmeli, dil kurallarına uygun şekilde yazmalıyız. Aynı zamanda paylaştığımız bilgilerin doğruluğundan emin olmalıyız. Yalandan, kötü söz ve iftiradan sakınmalıyız. İnsanları incitecek davranışlardan uzak durmalıyız. Günlük hayatta uygun olmayan davranışlardan sosyal medyayı kullanırken de kaçınmalıyız. Sosyal medyada geçirdiğimiz zamanın aşırıya kaçmamasına da dikkat etmeliyiz. Allah'ın (c.c.) her zaman ve her yerde bizi gördüğünü hiçbir zaman unutmamalıyız.” (Yiğit vd., 2021, 67).

- 8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı'nda 3. ünitenin 2. konusu olan “Dinin Temel Gayesi” başlığında “Aklın Korunması” alt maddesinde aklın işleyişine gem vuracak her türlü bağımlılıktan bahsedilmektedir.

“İslam dini, insanın akıl sağlığına zarar veren şeylerden uzak durulmasını istemiştir. Bu nedenle akla zarar veren içki, uyuşturucu maddeler ve diğer zararlı maddelerin kullanımını yasaklamıştır. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Ey İnananlar! İçki, kumar, putlar ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir, bunlardan kaçının ki saadete eresiniz.” Hz. Muhammed (s.a.v.) akıl sağlığına zarar veren içki konusunda “İçki bütün kötülüklerin anasıdır.” buyurarak bu konuya dikkati çekmiştir.” (Nayir vd., 2021,77)

- 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı'nda 4. ünitenin 2. konusu olan “Gençlerin Kişilik Gelişiminde Değerlerin Yeri ve Önemi” başlığında teknoloji bağımlılığından bahsedilmektedir.

“Teknolojinin gelişmesiyle iletişim araçları çeşitlenerek yaygınlaşmıştır. Bu araçların bilinçli kullanılması gerekir. Aksi halde kişilik gelişimi açısından olumsuz sonuçlarla karşılaşılabilir. Son zamanlarda çokça gündeme gelen teknoloji

bağımlılığı ciddi sorunlara neden olmaktadır.” (Bektaş vd., (19 Aralık 2023), 89).

- Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim/ Ortaokul İslam 1 Ders Kitabı’nda 4. ünitenin 4. konusu olan “*Gelenegimizden Nezaket Örnekleri*” başlığında teknoloji bağımlılığından bahsedilmektedir.

“Geleneklerimize baktığımızda nezaket kurallarına hassasiyet gösterildiğini ve insan ilişkilerinin önemsendiğini görürüz. Bizler dinimizin ve gelenegimizin bize bıraktığı bu incelikleri devam ettirmekle sorumluyuz. Bununla birlikte günümüzde teknolojinin de gelişmesiyle insan ilişkilerinin çeşitlendiği çok farklı ortamlar oluşmuştur. Sosyal medya ve cep telefonları yeni iletişim alanları ortaya çıkarmıştır. Bizler bu ortamlarda da dinimizden ve kültürümüzden öğrendiğimiz nezaket kurallarına uygun davranmalıyız. Karşımızdaki kişiyi görmüyor olmak onunla iletişimimizde nezaketsiz tavırlar sergilemeyi gerektirmez. Sosyal medyada iletişim kurduğumuz kişilere karşı konuşmalarımızda dikkatli olmalı, hakaret içeren kaba, argo sözcükler kullanmamalıyız. Mahremiyete saygı duymalı, insanların özel hayatlarını araştırmamalıyız. Yediğimiz yemeğin, aldığımız kıyafetin fotoğrafını çekerek paylaşmamalı; sahip olduğumuz imkânları gösteriş yaparak sergilememeliyiz. Çevremizdeki insanlarla ilgilenmek ve sohbet etmek yerine, cep telefonu ile ilgilenmek nezaketsizliktir. Bu davranış insanların birbirlerine olan sevgi ve saygısını azaltır.” (Bektaş vd., 2021, 113).

- **Din Öğretim Ders Kitapları incelemesi sonucunda bağımlılık konusunun metin içerisinde, bağımlılıkla ilişkilendirilebilecek nitelikte dolaylı bir anlatımla işlendiği tespit edilmiştir.**

- Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim/ Ortaokul İslam 1 Ders Kitabı’nda 3. ünitenin 5. konusu olan “*Müminler İsrâf ve Cimrilikten Kaçınırlar*” başlığında bahsedilmektedir.

“İsrâf sadece mal ve paranın boşa harcanması değildir. Aynı zamanda Allah’ın insana verdiği bütün nimetlerin

faydasızca harcanması ve kullanılması da israftır. Peygamberimiz, “Sağlık ve boş vakit, halkın çoğunun aldanıp değerlendiremediği iki nimettir.” Buyurarak sağlığın korunmasının ve zamanın iyi değerlendirilmesinin önemini vurgulamıştır. Sağlığı bozacak şekilde davranmak ve zamanı boşa harcamak israfın başka bir çeşididir.” ifadesi yer almaktadır (Bektaş vd., 2021, 81).

Her ne kadar bağımlılık denilince akla ilk etapta sigara, uyuşturucu, alkol gibi maddelerin vazgeçilemezliği gelse de tezimizin ilk bölümünde bahsettiğimiz üzere bağımlılık sadece bunlardan ibaret değildir. Kişinin vaktini israf edecek şekilde teknolojik araçlarla yahut oyun oynama, alışveriş yapma gibi bağımlılık alt yapısı bulunan herhangi bir araç ya da eylem ile zaman geçirmesi bu bağlamda zikredilebilir. Dolayısıyla bağımlılıkta israf had safhaya erişmiş olarak, kişi üzerinde vazgeçilmez bir etkiye neden olmaktadır. Bağımlılıkta hem maddi hem manevi, çift taraflı bir ilişki mevcuttur. Dolayısıyla israf konusu işlenirken bağımlılık ile ilgili kurulan bağlantı bireylere farklı bir bakış açısı kazandırabilmektedir. Bu noktada öğrencilere somut örnekler sunulabilir, konu ile alakalı görsellere başvurulabilir. Böylece konu pekiştirilip zihinde bir kalıcılık sağlanabilir. Ancak burada israf ile bağımlılık arasındaki ilişkinin öğrenciye net bir şekilde ifade edilmesi önem arz etmektedir.

- **Mevcut Ders Kitapları incelemesi sonucunda müstakil bir metin içerisinde bağımlılık konusu ile ilişkili olarak birtakım görsellere yer verildiği tespit edilmiştir.**

- 4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 5. ünitenin 4. konusu olan “Çevremi Temiz Tutarım” başlığında “Yorumlayalım” bölümünde bir kavram haritasına yer verilmiştir. Beş aşamadan oluşan kavram haritasının ilk basamağında “teknolojinin bilinçsizce kullanılması”, 2. Basamağında “küresel

ısınma”, 3. Basamağında “kutuplardaki buzulların erimesi”, 4. Basamağında “kutupların sular altında kalması”, 5. Basamağında “kutuplarda yaşayan hayvanların yok olması” şeklinde başlıklar yer almaktadır. Bu beş başlığın evrendeki doğal dengeye karşı negatif ve pozitif anlamdaki etkilerinin yorumlanması istenmiştir (Yiğit vd., 2021, 116).

- 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı’nda 4. ünitenin 5. konusu olan “Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Ailesinin Örnek Davranışları” başlığının alt kategorisi “İsraftan Kaçınırdı” bölümünde “Tamamlayalım” başlığı altında görsel içerikli örnekler verilerek cümleye uygun eksikliğin tamamlanması istenmiş, israf kavramı açıklanmaya çalışılmıştır. Bağımlılık konusu ile ilintili bulunan örnek ise “Vaktimizin çoğunu bilgisayarda oyun oynayarak geçirirsek israfi olur.” ifadesidir (Yiğit vd., 2021, 94).
- Temel Dini Bilgiler Ortaöğretim/ Ortaokul İslam 1 Ders Kitabı’nda 3. ünitenin 5. konusu olan “Müminler İsfraf ve Cimrilikten Kaçınırlar” başlığında yer alan “Tartışalım” bölümünde “İsfrafı önlemek için neler yapılabilir?” sorusu sorulmuş, ilgili görsellere bir adet laptop resmi yerleştirilmiştir (Bektaş vd., 2021, 82).

SONUÇ

Bireylerin ve tüm insanlığın sağlığıyla birlikte psikolojisini de derinden etkileyen, gelecek nesillerin varlığını idame ettirmesinde bir problem oluşturan bağımlılık konusu toplum için büyük bir tehdit içermektedir.

Bu doğrultuda bireyler, fiziksel ve duygusal gelişimlerine paralel olarak bazı sorunlar yaşamaktadır. Yaşanılan duygusal çalkantılar, yaşamın amacını sorgulamak gibi birtakım arayışları beraberinde getirirken, bu arayışların sonucunda sağlıklı bir neticeye ulaşamayan bireylerde, psikolojik sorunların baş göstermesi gibi durumlar görülmektedir. Dolayısıyla sorunlarla başa çıkma becerisini kazanamayan bu bireyler, bir kurtuluş yolu olarak herhangi bir maddeye ya da davranışa bağımlı hale gelebilmektedir.

Bireylerin bağımlılığa olan eğilimi eğitim açısından incelendiğinde göz ardı edilmemesi gereken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımlılığın insan yaşamındaki öneminin fark edilmesi ve bu hususta iyileştirme çabalarına yönelik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi genelde eğitimin, özelde ise din eğitiminin sorumlulukları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, yetiştirilmek istenen ‘model insan tipi’nde Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları’nın katkı sağladığı düşünülmektedir.

Bu doğrultuda ilk ve ortaöğretim bazında Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları, bağımlılıkla ilgili bir farkındalık kazandırma hususunda incelenmiş ve aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır.

- Bağımlılık hususunda bireyler açısından bağımlılığın ehemmiyetini kavramak, İslam dinindeki konumunu öğrenmek ve nelerin bu kapsama girmiş olduğunu göstermek için ayet ve hadislerle konu desteklenmektedir. Aynı zamanda sade ve açık bir anlatım şekli kullanılmaktadır.
- Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları’nda “bağımlılık, bağımlılıkla mücadele ve zararlı alışkanlıklar” konuları doğrudan zikredildiği gibi dolaylı olarak da zikredilmektedir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve Temel Dini Bilgiler Öğretim Programları’nda doğrudan anlatıma yer verildiği gibi dolaylı anlatım da mevcuttur. Peygamberimizin Hayatı Öğretim Programı’nda ise sadece dolaylı anlatıma yer verilmektedir.

- Bağımlılık konusu bağımsız bir ünite olarak doğrudan işlendiği gibi, başka konularla bağlantılı olarak kısa bir cümle ile de konu işlenmektedir. Bu durum ders kitaplarında daha çok göze çarpmaktadır.
- Din Öğretim Programları'na genel olarak baktığımızda ilk ve ortaöğretim kademelerinde en az bir kere olmak üzere bağımlılık konusuna değinildiği görülmektedir. Ders kitapları kapsamında ise ilk ve ortaöğretim düzeyinde, çoğunlukla her sınıf kademesinde bağımlılık konusuna değinilmektedir. Bu merhalede görmekteyiz ki; sadece İlköğretim DKAB Ders Kitabı'nın 6. Sınıf kademesinde "Zararlı Alışkanlıklar" başlığı altında konumuz ile ilgili bir ünite ayrılmıştır. Ortaöğretim DKAB Ders Kitabı'nda ise bağımlılık konusu, 12. Sınıf düzeyinde ünite içerisinde yer alan konu başlıklarında işlenmektedir. TDB İslam 1-2 Ders Kitabı incelendiğinde, sadece ortaöğretim İslam 1 Ders Kitabının ünite kapsamındaki konu başlıklarında bağımlılık konusuna yer verildiği bilgisine ulaşılmıştır. Diğer sınıfların ders kitapları tarandığında ise dolaylı anlatımlara yer verildiği tespit edilmiştir. Bu durumda hemen hemen her sınıf kademesinde bağımlılık konusuna az da olsa değinilmiştir denilebilir.
- İlgili programlarda bağımlılıkla ilgili olarak doğrudan ve dolaylı bir şekilde kazanımlara yer verildiği, ancak bunların büyük bir kısmının bilişsel alana hitap ettiği, duyuşsal alanı kapsayan kazanımlara ise çok az yer verildiği tespit edilmiştir.
- Genel bir bakış açısıyla bir bütün olarak Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'na bakıldığında bağımlılık konusu ile ilgili olarak daha çok sigara, içki, kumar ve uyuşturucu gibi maddesel bağımlılık türleri üzerinde durulduğu tespit edilmiştir.
- Din Öğretim Programları'nda öğrenciyi aktif hale getirmek ve öğrenmeyi kalıcı kılabilmek için yapılandırmacı öğrenme modelinin desteklendiği belirtilerek müfredatın bu doğrultuda hazırlandığı bildirilmektedir. Ancak ders kitapları incelendiğinde, genellikle bilgiyi öğrenciye aktarma şeklinde işlendiği ve çoğunlukla düz bir anlatımın tercih edildiği tespit edilmiştir. Ders içeriğinde yer alan soruların, öğrenciye sunulan etkinliklerin yeterli miktarda olmadığı ve öğrenciyi aktif kılmada problemlerin yaşandığı düşünülmektedir. Programın asıl amacı olan yaparak - yaşayarak

öğrenmenin tam anlamıyla gerçekleşemediği ve eksikliklerin olduğu anlaşılmaktadır.

- Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları arasında bir kıyaslama yapıldığında ders kitaplarında bağımlılık konusuna daha fazla yer verildiği tespit edilmiştir. Ders kitaplarında bağımlılık hakkında daha çok bilginin yer alması, ilgili kazanımların gerçekleştirilmesine önemli bir katkı sağlamadığı gibi çoğunlukla uyarı içeren ve gereklilik kipinin kullanıldığı anlatımlar göze çarpmaktadır.

Bu doğrultuda Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'nın bağımlılıkla ilgili bir farkındalık oluşturmaya yönelik aşağıdaki maddeleri söyleyebiliriz:

- Din Öğretim Programları, İslam dininin insanlığa sunduğu emirler ve yasaklardan dolayı bağımlılıkla mücadelede öğrencilere bu emir ve yasakları hatırlatarak bir bilinç kazandırma noktasında etkili olacağı söylenebilir.
- Mevcut programlarda yer alan kök değerler arasında sorumluluk ve öz denetim değeri, bağımlılık konusu ile ilişkilendirilebilmektedir. Bu doğrultuda ilgili programlarda bağımlılık ile ilişkili sadece iki değer yer alıyor olması konunun önemi bakımından problem oluşturabilmektedir. Dolayısıyla bağımlılık konusu ile bağlantılı olacak kök değerlere daha fazla yer verilmesi gerektiği ifade edilebilir.
- İnsanların gün geçtikçe değişen ve çoğalan ihtiyaçlarına paralel olarak gelişim gösteren bir teknoloji çağında yaşamaktayız. Her geçen gün tüketimin artması ve kişilerin doyumsuzlaşmasından dolayı şu an yürürlükte olan programın ve ders kitaplarının güncellenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu noktada mevcut programın ve ders kitaplarının akılda oluşan sorulara ve ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap veremez hale geleceği tahmin edilmektedir.
- Hz. Peygamber âlemde en üstün özelliklere sahip olan, bunun yanında beşeri vasıfları da üzerinde barındıran bir peygamberdir. Hz. Peygamberin bağımlılıkla mücadelede model şahsiyeti ve yaşantısı, birey üzerinde örnek teşkil edeceği ve erdemleri eyleme dönüştürmesine zemin hazırlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin hayatının

işlendiği ders ve öğretim programlarında doğrudan anlatımlara, örneklere yer verilmesi gerektiği söylenebilir.

- Hz. Peygamberden sonra örnek teşkil edecek olan sahabe veya İslam'da önde gelen şahsiyetler gibi örneklik vasfı yüksek kişiler hakkında daha çok misallere yer verilmesi gerektiği ifade edilebilir.
- Kişilerin içinde bulundukları sıkıntılı, stresli durumlarda bağımlı olma yahut bağımlılık potansiyelinin daha da artması imkân dahilindedir. Her dönemin kendine has özellikleri olduğu gibi okul çağının da kendine özgü sıkıntıları mevcuttur. Dolayısıyla Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'nda bu sorunlarla baş edebilme özelliği aşılmalı ve bir bilinç kazandırılması gerektiği söylenebilir.
- Yapılan inceleme sonucunda bağımlılık konusu ile ilgili olarak konular içerisinde yer alan bazı görsellerin çok zayıf kaldığı ve açıklanmaya muhtaç olduğu¹¹ göze çarpmaktadır. Bu hususta görsel seçiminde daha dikkatli olunmalı, gerekli yerlerde karekod uygulamasına gidilerek çalışmalar kuvvetlendirilmeli ve dikkat çekici hale getirilmelidir. Karekod uygulamasından faydalanılarak üç boyutlu ve gerçekçiliği yüksek görsellere ulaşmanın öğrenmeyi kalıcı hale getireceği söylenebilir.
- Verilen bilginin davranışa dönüşebilmesi için bilgi ile birlikte duygu boyutunun da ön planda tutulduğu kazanımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda ilgili programlarda, bilgi ve duygu boyutunun daha organize bir biçimde aktif olduğu kazanımlara yer verilmesi gerektiği ifade edilebilir.
- Bağımlılıkla mücadele hususunda Din Öğretim Programları ve Ders Kitapları'nda, bir bilinç kazandırılmak istenirken konuların çok az doğrudan işlenmesi, dolaylı anlatımlara daha fazla yer verilmesi ve bu durumun inşasının tamamen öğretmen inisiyatifine bırakılması, bireye aşılacak istenen hedeflerin gerçekleşmesinde sorun teşkil edebilir. Bu noktada öğretmenlerin rehberlik edebilmelerine öncülük sağlayacak çalışmalara yer verilmelidir.
- İlgili program ve ders kitaplarında çoğunlukla bahsedilen maddesel bağımlılık türlerine ek olarak diğer bağımlılık çeşitlerine de yer verilmeli,

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ek 1

mevcut program ve ders kitaplarına hacim kazandırılması gerektiği söylenebilir.

- Bağımlılıkla ilgili bir farkındalık oluşturması bağlamında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2023-2024 yılından itibaren öğretim programlarına dahil edilen ve ortaokullarda okutulacak olan “Görgü Kuralları ve Nezaket”, liselerde okutulacak olan “Adabımuaşeret” derslerinde bağımlılık konusu ile ilgili hususlara yer verilebilir. Bu doğrultuda bireylere bir bilinç kazandırılabilir.
- Bağımlılık ile ilgili Türkiye’de faaliyet gösteren kuruluşlar öğrencilere tanıtılabilir. Bu bağlamda bağımlı bulunan, ancak kurtulmak için arayışta bulunan bireylere karşı bir yönlendirme hareketi başlatılabilir.
- Günümüz imkanları kapsamında ele alındığında bağımlılık daha çok teknoloji üzerinden gerçekleşmektedir. Bu noktada etkinlik çalışmaları yürütülürken öğretmenin eşliğinde “teknoloji orucu¹²” tutulabilir. Böylece teknoloji kullanımı en aza indirilerek kişinin iradesi güçlendirilebilir, bağımlılık kontrol altında tutularak, bilinçli bir kullanım sağlanabilir.

¹² Belirli gün yahut belirli günler içerisinde teknoloji kullanımının terk edilmesi.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- Açık, Abdullah vd.. *Ortaöğretim/ Lise Temel Dini Bilgiler İslam 2 Ders Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.
- Açık, Abdullah vd.. *Ortaöğretim/ Ortaokul Temel Dini Bilgiler İslam 2 Ders Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.
- Akkaş, İbrahim. *Teknoloji Bağımlılığı*. Konya Eğitim Yayınevi, 2019.
- Akkaya, Veysel vd.. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 5*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2022.
- Akseki, A. Hamdi. *İslam Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1970.
- Aksu, Zeynep Betül. *Medya, Çocuk ve Din Eğitimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2004.
- Amerikan Psikiyatri Birliği(APA). *Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı DSM-V: Tanı Ölçütleri Başvuru Elkitabı*, Çev. E Köroğlu. Ankara: Hekimler Yayın Birliği 5. Baskı, 2013.
- Apak, İlknur vd.. *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 9*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Aral, Atıllavd.. “Uluslararası Hastalık Sınıflamasının On Birinci Revizyonuna Geçiş Sürecinde Dolaşım Sistemi Hastalık Kodlarının Değerlendirilmesi”. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 72/3 (2019), 268-276.
DOI: 10.4274/atfm.galenos.2019.59244
- Arslandağı, Murat. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ile Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programının Karşılaştırılması*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Arvas Balcı, Fatma vd.. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 6*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, (26 Aralık 2023)
<https://dogm.eba.gov.tr/panel/upload/etkilesimli/pdf/pey06.pdf>
- Ata, Elvan E. vd.. “Alkol Madde Kullanım Bozukluğu Olan Bireylere Yönelik Rehabilitasyon Çalışmaları: Sistemik Derleme”. *Bağımlılık Dergisi* 20/4 (2019), 241-252.
- Aydın, Fatih. *Teknoloji Bağımlılığının Sınıf Ortamında Yaratdığı Sorunlara İlişkin Öğrenci Görüşleri*. Ankara: Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Babacan, Mehmet E. “Sosyal Medya Kullanım Alanları ve Bağımlılık İlişkisi”. *Addicta: The Turkish Journal On Addictions*. 3/1 (2016), 7-28.
- Balseven, Aysun vd.. “Madde Kullanımı, Bağımlılıktan Korunma ve Medya”, *Sted* 11/3 (2002) 91-93.
- Bardakoğlu, Ali. “Kumar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/364-367. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Baş, Türker - Akturan, Ulun. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2008.
- Başıyigit, Pakize. *Madde Bağımlılarının Maddeyi Bırakma Sürecinde Dinî Tutum ve Davranışları Üzerine Sosyolojik bir Araştırma: Bursa GADEM Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Bektaş, Abdullah vd.. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9*. (19 Aralık 2023) https://tuzlamem.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/34/32/970627/dosyalar/2020_12/311426_0_9_SYnYf_Din_Kulturu_ve_Ahlak_Bilgisi_MEB.pdf
- Bektaş, Abdullah vd.. *Ortaöğretim/ Ortaokul Temel Dini Bilgiler İslam 1 Ders Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.
- Bilge, Filiz. “Bir Grup İlköğretim Öğrencisinde Bilgisayara Yönelik Bağımlılık Eğilimi Değerlendirmesi”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 43/1 (2012), 96- 105.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali*. Sad. Mehmet Tâlu. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2010.
- Bitiş, Emine - Kolburan, Güzide Ş. “Alkol Kullanım Bozukluğunda Duygusal İstismar Algısının İncelenmesi”. *İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergi Kurulu* 75 (2017), 117.
- Blackstone, Wiliam. “Dinsel İnancın Tanımı”, çev. Tuncay İmamoğlu, *Tabula Rasa: Felsefe Teoloji*, 4/11 (2004), 55-61.
- Boran, Mustafa. “Tütün/Sigara ve Kât Gibi Zararlı Maddelerin Dini Hükmü” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 29 (2017), 425-455.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el- Câmi 'u-sah 'ih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1992.
- Carl, John. *Think Social Problems*. Pearson. 2012.
- Ceyhun, Birsan. vd.. “Madde Kullanma Eğilimi Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirliği”. *Klinik Psikiyatri*, 4 (2001), 87-93.

- Cüceler, Seval - Yılmaz, Mualla. “Alkol Bağımlılığı ve Damgalama”. *Bağımlılık Dergisi* 20/3 (2019), 167-174.
- Çamyar, Salahattin- Yıldız Hacer. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*. Ankara: Gün Yayıncılık, 2022.
- Çevik, Muhammed. “Bir Sosyal Problem Olarak Uyuşturucu Bağımlılığı”. *Sosyolojik Düşün* 7/2 (2022), 185-203.
- Çinka- İkiz, “Madde Bağımlılığının Deri-Benlik Kuramı Çerçevesinde Projektif Testler Aracılığı ile Değerlendirilmesi”. *Bağımlılık Dergisi* 21/4 (2020), 326-337.
- Çoban, Melih. “Uyuşturucu Madde Bağımlılığı ile Mücadelede Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamalarının Yeri ve Önemi: İstanbul Örneği”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Cilt I* (2016), 127-141.
- Dani, John A.- Heinemann, Steve. “Molecular and cellular aspects of nicotine abuse”. *Neuron* 16/5 (1996), 905–908.
- Davis, Jennifer A.- Gould, Thomas J.. “Associative learning, the hippocampus, and nicotine addiction”. *Current Drug Abuse Reviews* 1/1 (2008), 9–19.
- Demet, Murat. “Patolojik Kumar Oynama”. *Türkiye Klinikleri Journal of Psychiatry Special Topics* 2/1 (2009), 35–45.
- Demir, Ömer. “Din Eğitiminde Alışkanlık Bilinci”. *EKEV Akademi Dergisi* 60 (2014), 73-96.
- Demir, Tunçalp. “Sigara Bağımlılığı”. İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, *Türkiye’de Sık Karşılaşılan Psikiyatrik Hastalıklar Sempozyum Dizisi*, 62 (2008), 231-238. <https://docplayer.biz.tr/>
- Demirel, Özcan. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Pegem Yayınları, 2010.
- DİB, *İslam İlmihali İslam ve Toplum II*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Dinç, Mehmet. “Teknoloji Bağımlılığı ve Gençlik”. *Gençlik Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2017), 31 65.
- Doğan, Recai – Ege, Remziye. *Din Eğitimi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Baskı, 2016.
- Doğan, Recai. *Ortaöğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11*. Ankara: Gezegen Yayıncılık, 2022.
- Dönmez, Tuba Nur. “Teknoloji ve Dinî Değerler İlişkisi: Değer Merkezli Bir Değerlendirme”, *I. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı*. 81-94. İstanbul: 2013.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş’as. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

- Ercan, Hülya Yeltepe. *Bağımlılık Tedavisinde Egzersiz Terapisi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2013.
- Ercan, Zafer. *Uyuşturucunun Harman Yeri*. İstanbul: Nemesis Kitap, 2011.
- Ergüven, Sultani. *Alkol Bağımlılığına Sahip Olan Bireylerin İntihar Olasılıkları ve Depresyon Düzeyleri Arasındaki İlişki*. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Eroğlu, Melike. *Ders Kitaplarında Bağımlılık: Ortaokul Ders Kitapları Üzerine Bir İçerik Analizi*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Griffiths, Mark D., “Technological Addictions”. *Clinical Psychology Forum* 76/76 (1995), 14-19.
- Griffiths, Mark D.. “A ‘Components’ Model of Addiction Within on Biopsychosocial Framework”. *Journal of Substance Use*, 10/4 (2005), 191-197.
- Günaydın Asan, Sonnur- Bala, Mithat. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 8*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Güneş, Adem. *Din Öğretimi Materyalleri*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2017.
- Gürültü, Ercan. *Lise Öğrencilerinin Sosyal Medya Bağımlılıkları ve Akademik Erteleme Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gürsu, Orhan. *Bağımlılık ve Din: Nöropsikolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2018.
- Gürsu, Orhan. “Madde Bağımlılığı ve Din: HİGED Örneği”. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions* 5/1 (2017), 37-54.
- Güz, Gürler- Güz Özyıldız, Hatice. “Patolojik Kumar Bağımlılığında Davranışsal İnhibisyon”. *Current Addiction Research* 1/2 (2017), 65-71.
- Hayta, Beyhan vd.. *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 11*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Hughes, John R. “Clinical significance of tobacco withdrawal”. *Nicotine & Tobacco Research* 8/2 (2006), 153–156.
- Işık, Harun. “İnanç ve Maneviyatın Rehberliğinde Suç Azalımının İngiltere ve Türkiye’de Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi”. *Türkiye’de Denetimli Serbestlik 10. Yıl Uluslararası Sempozyumu*, 340-351. İstanbul, 2015.

- Kalender, Bilal. *15-18 Yaş Ergenlerde Anne Babaya Bağlanmanın Akıllı Telefon Bağımlılığı Üzerindeki Etkisinin ve Duygu Düzenlemenin Aracı Rolünün İncelenmesi*. İstanbul: Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2021.
- Kalın, Fetullah. *Rudolf Otto'ya göre Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Kalyoncu, Ö. Ayhan vd.. "Patolojik Kumar Oynama: Biyopsikososyal Yaklaşım". *Bağımlılık Dergisi* 4 (2003), 76–80.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Psiko-Sosyal ve Metafizik Açından Kumar". *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji*, 5/13 (2005), 187-204.
- Kavuran, Tamer.- Batar, Hasan. İnteraktif Medyada Duyguların Göstergesel Aktarımı; Emojiler. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2019), 308-320
- Kaya, Hüseyin. *Teknoloji Bağımlılığı ve Sosyal Kimlik Oluşumu Üzerine Kültürel Bir Araştırma*. İstanbul: Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kaymal, Beyza. *Okul Öncesi Öğretmenlerinin Dijital Bağımlılıklarının İncelenmesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi ve İstanbul Aydın Üniversitesi, Eğitim ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2020.
- Kenny, Paul J.- Markou, Athina. "Conditioned nicotine withdrawal profoundly decreases the activity of brain reward systems". *The Journal of Neuroscience* 25/26 (2005), 6208–6212.
- Kır, İbrahim - Sulak, Şeyda. "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin İnternet Bağımlılık Düzeylerinin İncelenmesi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/51 (2014), 150-167.
- Koçak, Mustafa vd.. *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 12*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Konaklı, Numan vd.. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Kubanç, Yasemin- Özmen, Fatma. "Liselerde Madde Bağımlılığı – Mevcut Durum ve Önerilere İlişkin Okul Müdürleri ve Öğretmenlerin Bakış Açıları". *Journal of Turkish Studies* 8/3 (2013), 357-382.
- Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli. çev. Hayreddin Karaman – Ali Özek – İbrahim Kafi Dönmez – Mustafa Çağrı – Sadrettin Gümüş – Ali Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 20. Basım, 2009.
- Macit, Sadullah. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 6*. Ankara: Fcm Yayıncılık, 2022.

Maden, Ahmet. “Alkolizm Psikosomatiği ve Kültürel Nitelikleri”. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 35/2 (1991), 1-10.

MEB, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, Ankara, 2018.

MEB, İlköğretim Peygamberimizin Hayatı Öğretim Programı, Ankara, 2018.

MEB, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, Ankara, 2018.

MEB, Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Öğretim Programı, Ankara, 2018.

MEB, Ortaöğretim/ Ortaokul Temel Dini Bilgiler (İslam 1- 2) Öğretim Programı, Ankara, 2018.

MEB, Ortaöğretim/ Lise Temel Dini Bilgiler İslam (1- 2) Öğretim Programı, Ankara, 2018.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. “Din, Dindarlık ve Değerler”. *İ.Z. Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 173-189.

Müslim, b. el- Hüseyin Müslim b. el- Haccac el-Kuşeyri. *el- Camiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nayir, Sabahattin vd.. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı* 8. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.

Nayir, Sabahattin vd.. *Ortaöğretim/ Lise Temel Dini Bilgiler İslam 1 Ders Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018.

Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Orford, Jim. “Addiction as excessive appetite”. *Addiction*, 96/1 (2001), 15-31. <https://doi.org/10.1046/j.1360-0443.2001.961152.x>

Ögel, Kültegin. *Bağımlı Aileleri için Rehber Kitap*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, 2018.

Ögel, Kültegin. *Bağımlılığı Önleme Anne-Babalar-Öğretmenler için Kılavuz*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2001.

Ögel, Kültegin. Sigara, “Alkol, Uyuşturucu ve Diğer Bağımlılıklar”. *Madde Kullanımı ve Bağımlılığın Nedenleri* (12 Ekim 2023) 1-44. <http://www.ogelk.net/dosyadepo/etyoloji.pdf>

Öngider, Nilgün. “Anne-Baba İle Okul Öncesi Çocuk Arasındaki İlişki”. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 5/4 (2013), 420-440.

Öz, İrfan. “Alkolün Zararları”. *Yeşilay Dergisi*, 603 (1984).

Özdemir, Şuayip. “Alkol ve Uyuşturucunun Zararları ve Gençliğin Alkol ve Uyuşturucudan Korunmasında Alınması Gereken Önlemler”. *Diyanet İlmi Dergi*, 40 (2004).

- Özen, Şükrü. “Tütün”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/5-9. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Özyazıcı, Alparслан, *Alkollü İçkiler Sigara ve Madde Bağımlılığı*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Peker, Hüseyin. “Teknolojik Gelişmeler ve İslam Ahlakı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 29-24.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları 2016.
- Sancak, Seyyid. “Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İDKAB Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2019), 94-115.
- Şahin, Cengiz. “Çocukları Tehdit Eden Zararlı Alışkanlıklar ve Bağımlılıklar: Teknoloji Bağımlılığı”. *Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Peygamberimiz ve Çocuk*. 855-877. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Şimşek, Eyüp. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları “Ahlak” Öğrenme Alanlarının İncelenmesi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2012), 189 214.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Sağlıklı Yaşam ve Bağımlılıkla Mücadele Çalışma Grubu, Bağımlılıkla Mücadele Alt Çalışma Grubu Raporu, Ankara: 2018.
- Tarhan, Nevzat - Nurmedov, Serdar. *Bağımlılık Sanal veya Gerçek Bağımlılıkla Başa Çıkma*. İstanbul: Timaş Yayınları, 5. Baskı, 2021.
- Tekin, Mustafa. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları 2016.
- TİAK, Televizyon İzleme Araştırmaları Anonim Şirketi. *Televizyon İzleme Ölçümü 2020 Yıllığı Ekim 2021*. <https://tiak.com.tr/upload/files/2020yillik.pdf>
- Titiz, Cengiz vd.. *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 10*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Topuz, İlhan. “Gazali’de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri-”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2011), 157-177.
- TUBİM, Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi. *2018 Türkiye Genel Nüfusta Tütün, Alkol ve Madde Kullanımına Yönelik Tutum ve Davranış Araştırması Raporu*. Ankara: 2018.

- Turan, İbrahim. “Gençlik Döneminde Görülen Ahlaki Sorunlar Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisinin Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 271-293.
- Tutgun Ünal, Aylin. *Sosyal Medya Bağımlılığı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. 2020 Çocuklarda Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması Raporu (10.12.2023) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuklarda-Bilisim-Teknolojileri-Kullanim-Arastirmasi-2021-41132>.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. 2022 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması Raporu (09.12.2023). [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587)
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. 2023 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması Raporu (09.12.2023). [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2023-49407](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2023-49407)
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. Türkiye Sağlık Araştırması 2016 (09.11.2023) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkey-Health-Survey-2016-24573#:~:text=Bunu%202016%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20s%C4%B1ras%C4%B1la%3B%2018,1%20ile%20%C5%9Feker%20hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20iledi.&text=Her%20g%C3%BCn%20t%C3%BCt%C3%BCn%20kullanan%20bireyleri%20oran%C4%B1%202014%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20%27%2C3,ise%20%13%C3%20oldu>.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. Türkiye Sağlık Araştırması 2022 (09.11.2023). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Saglik-Arastirmasi-2022-49747>
- Tümer, Günay. “Çeşitli Yönleriyle Din”. *Ankara Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, 28 (1986), 213-219.
- Tümer, Günay. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/312-320. Ankara: TDV Yayınları 1994.
- Türkiye Cumhuriyet Anayasası, T.C. Resmi Gazete, sayı: 17863, 9 Kasım 1982.
- Türkmen, Gül Nihal. *Teknoloji Bağımlılığı ve Bağımlılığın Tükettiği Kimlikler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Uluşahin, Aylin - Öztürk, M. Orhan. *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları* (15. baskı). Ankara: Nobel Tıp Kitabevi, 2018.
- UNODC, BM Uluslararası Uyuşturucu ve Suç Ofisi. 2023 Dünya Uyuşturucu Raporu. (09.11.2023). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-dunya-genelinde-2021de-her-17>

[kisiden-birinin-uyusturucu-kullandigini](#)

bildirdi/2931084#:~:text=BM%20Uluslararası%C4%B1%20Uyu%C5%9Fturucu%20ve
20Su%C3%A7,birinin%20uyu%C5%9Fturucu%20kulland%C4%B1%C4%9F%C4%B
%20ifade%20edildi.

Uygur, Abdullah Burak. “Kumar Oynama Bozukluğunun Davranışsal İnhibisyon- Aktivasyon Sistemleri ve Sosyodemografik Etkenler ile İlişkisi”. *KSÜ Tıp Fakültesi Dergisi* 17/1 (2022), 36-45.

Uysal, Enver. “Dindarlığın Ahlâkî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 41-59.

Uzbay, İ. Tayfun. *Madde Bağımlılığı Tüm Boyutlarıyla Bağımlılık ve Bağımlılık Yapan Maddeler*. İstanbul: İstanbul Tıp Yayınevi, 2015.

YEDAM, Yeşilay Danışmanlık Merkezi. “Kumar Bağımlılığı”. (16 Kasım 2023). <https://www.yedam.org.tr/kumar-bagimliliği>

YEŞİLAY, Türkiye Yeşilay Cemiyeti. “Dünyayı Etkisi Altına Alan Gizli Tehlike: Sanal Kumar”. 17.11.2023. <https://www.yesilay.org.tr/tr/haberler/dunyayi-etkisi-altina-alan-gizli-tehlike-sanal-kumar>

YEŞİLAY. Türkiye Yeşilay Cemiyeti. “Alkol Bağımlılığı Nedir?”. (06 Ekim 2023). <https://www.yesilay.org.tr/tr/>

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2011.

Yılmaz, Fehmi. “Tütün”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/1-4. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Yılmaz, Feramuz vd.. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Ders Kitabı 7*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.

Yılmaz, Feramuz vd.. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 12*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2022.

Yiğit, Hulusi vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.

Yiğit, Hulusi vd.. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 5*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2021.

Yoldaş, Ceren- Demircioğlu, Haktan. “Madde Kullanımı ve Bağımlılığını Önlemeye Yönelik Psikoeğitim Programlarının İncelenmesi”. *Bağımlılık Dergisi* 21/1 (2020), 71-91.

EKLER

EK 1 Din Kùltürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı'nda Yer Alan Açıklanmaya Muhtaç Olan Bir Görsel

